

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ**

Тошкент Молия институти

Т. С. Маликов., Н. Ҳ. Ҳайдаров

Давлат бюджети

ўқув қўлланма

**Тошкент
“IQTISOD–MOLIYA”
2007**

Маликов Т.С., Хайдаров Н.Х. Давлат бюджети. Ўқув қўлланма / Тошкент Молия институти. – Т.: “IQTISOD–MOLIYA”, 2007. 84 бет.

**Иқтисод фанлари доктори, профессор А. В. Вахобовнинг
умумий раҳбарлиги ва таҳрири остида**

Ўқув қўлланмада Давлат бюджетининг моҳияти, функциялари ва аҳамияти, Давлат бюджети даромадлари ва харажатлари, бюджет дефицити ва уни молиялаштириш масалалари ўз аксини топган. Унда ўз ифодасини топган масалаларнинг мазмун-моҳиятини тўғри тушуниш ва уларни осонроқ тарзда ўзлаштириб олиш мақсадида баҳс-мунозара ёки назорат шаклида саволлар келтирилган. Қўлланмада турли чизмалар шаклида келтирилган материаллар ҳам худди шу мақсадлар учун хизмат қилади.

Қўлланма талабалар, магистрантлар, аспирантлар, иқтисодий йўналишдаги олий ўқув юртларининг профессор-ўқитувчилари, мамлакатнинг молия-бюджет-солиқ тизимида фаолият кўрсатаётган амалиётчи мутахассислар ва Давлат бюджети муаммолари билан қизиқувчи барча китобхонларга мўлжалланган.

Ўқув қўлланма Тошкент Молия институти илмий-услубий кенгашининг 2007 йил 25 августдаги 3-сонли қарорига мувофиқ нашрга тавсия этилган.

Такризчилар: и. ф. д., проф. О. О. Олимжонов,
и.ф.н., доц. Х. Н. Жамолов

Кириш

Ҳозирги пайтда Давлат бюджети жаҳондаги ҳар бир давлатнинг энг муҳим институтларидан бири ҳисобланади. Унинг самарали фаолият кўрсатиши иқтисодий ўсишнинг сифатига ва ижтимоий фаровонликнинг даражасига бевосита таъсир кўрсатади. Худди шунинг учун ҳам кейинги йилларда Давлат бюджети масалаларига (муаммоларига) катта эътибор билан қаралаяпти.

Давлат бюджетда аккумуляция қилинаётган (тўпланаётган) маблағлар давлат ҳокимият органлари ва маҳаллий ўз-ўзини бошқариш органлари фаолиятининг молиявий асосини ташкил этиб, улар давлат ва маҳаллий ҳокимият органлари томонидан тегишли функциялар ва вазифаларнинг бажарилишини таъминлайди. Давлат бюджетининг мақсади ресурсларни тақсимлаш ва қайта тақсимлаш натижасида ижтимоий йўналтирилган жамиятни барпо этишдир.

Давлат бюджетининг барқарорлиги мамлакат иқтисодиёти ва энг аввало, унинг социал соҳаси ҳолатини характерлайдиган энг муҳим кўрсаткичлардан биридир.

Бизнинг мамлакатимизда замонавий Давлат бюджетини барпо этиш мустақиллигимизнинг дастлабки кунлариданоқ бошланган эди. Бу нарса мамлакат иқтисодиёти олдида турган жуда кескин ўзгаришларни амалга ошириш шароитида содир бўлиб, улар ўз навбатида, Давлат бюджетининг олдида турган биринчи даражали вазифаларни ҳам аниқлаб берди. Уларнинг орасида Ўзбекистон иқтисодиётини хўжалик юритишнинг бозор шароитларига мослаштириш, иқтисодий барқарорликни таъминлаш ва миллий иқтисодиётда инвестицион фаолликни рағбатлантириш алоҳида ўринни эгаллайди.

Истиқлолимизнинг тарихий нуқтаи-назардан қисқа йилларида Давлат бюджети масалаларида жуда катта ютуқларга эришилганига қарамасдан, ҳамон бу ерда талайгина муаммолар мавжуд. Давлат бюджети даромадларининг жуда катта қийинчиликлар эвазига шакллантирилаётганлиги, ҳамма вақт ҳам бюджет маблағларидан оқилона фойдаланилмаётганлиги, бюджет дефицити даражасини белгиланган меъёрлар даражасида ушлаб туришнинг зарурлиги ана шундай муаммолар қаторига киради. Мамлакатнинг бюджет тизими ҳам такомиллаштиришга муҳтож. Бюджет жараёнининг шаффофлигини таъминлаш зарур ва ҳ. к.

Бунинг учун, энг аввало, Давлат бюджетининг моҳияти, функциялари ва аҳамияти, Давлат бюджетининг даромадлари ва хара-

жатлари, бюджет дефицити ва уни молиялаштириш масалалари хусусида фундаменталь билимларга эга бўлмоқ лозим. Қўлингиздаги “Давлат бюджети” деб номланган ўқув қўлланма ана шу мақсадларга хизмат қилади. Унинг биринчи қисмида Давлат бюджетининг маъно-мазмуни, моҳияти, функциялари ва аҳамияти, қисқача тарзда ёритилган. Қўлланманинг иккинчи қисми Давлат бюджетининг даромадларига бағишланган. Давлат бюджетининг таркибий қисми сифатида унинг харажатлари қўлланманинг учинчи қисмида ўз ифодасини топган. Ва ниҳоят, унинг тўртинчи қисмида бюджет дефицити ва уни молиялаштириш масалалари баён этилган.

Қўлланманинг ҳар бир бобидан сўнг унда акс эттирилган фикрларнинг энг асосийлари ва энг диққатга сазоворлари ўзига хос бўлган оригиналь чизмаларда келтирилган. Муҳокама этилаётган масалаларнинг моҳиятини идрок этишда бундай ёндошув, бизнинг фикримизча, ўқувчининг фикрлаш қобилиятини чархлайди, унинг мустақил фикрлаш имкониятларини кенгайтиради. Ҳар бир бобнинг охирида келтирилган ўнлаб саволлар ҳам худди шу мақсадларга хизмат қилади.

Ушбу ўқув қўлланма иқтисодий йўналишдаги олий ўқув юртинининг илм толиблари, айниқса, молия ва кредит, солиқлар ва солиққа тортиш, суғурта иши, бухгалтерия ҳисоби, иқтисодий таҳлил ва аудит, бошқарув йўналишларида таҳсил олаётган талабаларга мўлжалланган. Қўлланма, шунингдек, юқоридаги йўналишларда дарс берадиган профессор-ўқитувчилар, илмий изланиш олиб бораётган магистрант ва аспирантлар, молия-бюджет-солиқ тизимида фаолият кўрсатаётган амалиётчи мутахассислар учун ҳам фойдали бўлиши мумкин.

Қўлланманинг сифатини оширишга (яхшилашга) холисона хизмат қиладиган фикрларнинг барчасини муаллифлар мамнуният билан қабул қиладилар.

1-боб. Давлат бюджетининг моҳияти, функциялари ва аҳамияти

Давлат бюджетининг моҳияти. Давлат бюджети кишилик жамияти тараққиётининг маълум бир босқичида пайдо бўлган бўлиб, унинг вужудга келиши, энг аввало, сиёсий ташкилот сифатида давлатнинг вужудга келиши билан бевосита боғлиқдир. Ҳар бир давр ижтимоий тузумига тегишли бўлган ишлаб чиқариш муносабатларининг асосий белгилари давлат фаолиятининг ва бюджетнинг тақсимлаш механизми сифатидаги мазмунини белгилаб (аниқлаб) беради.

Ҳозирги шароитда Давлат бюджети ижтимоий (ишлаб чиқариш) муносабатлар(и)нинг бир қисмини ифода этиб, давлатнинг ихтиёрига мамлакатда яратилган ялпи ички маҳсулот (миллий даромад)нинг нисбатан каттагина қисмини тўплаш ва уни жамият тараққиёти турли соҳаларининг (иқтисодиёт, маориф, соғлиқни сақлаш, фан, маданият, ижтимоий таъминот, бошқарув, муҳофаа ва бошқалар) ривожланишига йўналтириш имконини берадиган муҳим тақсимлаш инструменти (воситаси)дир.

Ўзининг моҳиятига кўра, Давлат бюджети мамлакат молия тизимининг таркибий қисмидан иборат бўлиб, шунга мос равишда у молия тизимига тегишли бўлган барча белги (хусусият)ларга эга ва унга тегишли бўлган барча функцияларни бажаради. Бир вақтнинг ўзида, Давлат бюджети фақат ўзига хос бўлган характерли хусусиятларга ҳам эгадирки, улар ўз навбатида, давлат бюджетини молия тизимининг бошқа бўлинмаларидан ажратиб туради ва унда марказий ўринни эгаллашга имкон беради. Унинг ана шундай хусусиятларидан бири бевосита давлат (ҳукумат)га тегишли эканлигидир. Ҳақиқатдан ҳам ҳар бир мамлакатда давлат (ҳукумат) барча молиявий муносабатларнинг ташкилотчиси бўлса-да, унинг бу хислати, яъни мамлакатнинг моддий ва молиявий ресурсларини асосий тақсимловчиси сифатидаги роли фақат бюджетда катта куч билан намоён бўлади.

Ягоналик (бирлик) ва марказлашувнинг юқори даражада эканлиги Давлат бюджетининг муҳим хусусиятларидандир. Турли маъмурий-ҳудудий бюджетларнинг кўплигига қарамасдан уларнинг барчаси қуйи бўғинларнинг юқори бўлинмаларга бўйсунishiга кетма-кет риоя қилган ҳолда ягона Давлат бюджетига бирлашади. Бир вақтнинг ўзида бюджет ресурсларини шакллантириш ва улардан фойдаланишда де-

мократизм ҳам таъминланади. Чунки давлат ҳокимиятининг барча органлари ўзларининг бюджет маблағларига эга бўлиб, бу борада улар ўзларига тегишли бўлган бюджет ҳуқуқларидан фойдаланадилар. Давлат бюджетига хос бўлган ана шу охириги икки характерли белгилар маблағлар билан манёвр қилиш ва нозик бюджет сиёсатини амалга ошириш учун кенг имкониятлар яратиб беради.

Давлат бюджетига, молия тизимининг бошқа бўлинмаларидан фарқли ўлароқ, икки тушунчанинг терминологик қўшилиши мавжуд: 1) бюджет – иқтисодий (молиявий) категория сифатида; 2) бюджет – мамлакатнинг асосий молиявий режаси сифатида. Айрим ҳолларда Давлат бюджетининг моҳияти фақат мамлакатнинг асосий молиявий режаси сифатида талқин этилади. Буни тўғри деб эътироф этиб бўлмайди. Чунки иқтисодиётга тегишли бўлган ҳар қандай режа у ёки бу иқтисодий категориянинг намоён бўлиш шаклларида бошқа нарса эмас. Шунга мувофиқ равишда, давлатнинг асосий молиявий режаси Давлат бюджети (умумдавлат молияси) категориясининг намоён бўлиш шаклидир. Бошқача сўзлар билан айтганда, давлатнинг асосий молиявий режаси сифатида бюджет иқтисодий категория сифатида бюджетга хос бўлган хусусиятлар мажмуининг намоён бўлишидир. Иқтисодий категория ва мамлакатнинг асосий молиявий режаси сифатида уларнинг “Давлат бюджети” деб бир хил номланиши предметнинг моҳиятини ўзгартирмайди ва Давлат бюджетини иқтисодий (молиявий) категорияларнинг таркибидан чиқаришга ҳеч қандай асос бўла олмайди. Бундан келиб чиқадиган асосий хулоса шундан иборатки, Давлат бюджети дейилганда, энг аввало, икки тушунчанинг қўшилишини тушунмоқ керак: биринчиси давлат миқёсида ялпи ички (миллий) маҳсулотни тақсимлаш натижасида вужудга келадиган иқтисодий (молиявий) муносабатлар (иқтисодий категория) ва иккинчиси шу категориянинг намоён бўлиш шакли сифатида давлатнинг асосий молиявий режаси.

Ялпи ички (миллий) маҳсулотни тақсимлашнинг молиявий инструменти (воситаси) сифатида Давлат бюджети бошқа хусусиятларга ҳам эга. Агар молия ёрдамида тақсимлаш қийматнинг шакллари ўзгарган шароитда ва кўплаб олди-сотдилар натижасида амалга оширилса, ялпи ички (миллий) маҳсулотнинг Давлат бюджети орқали тақсимланиши, маълум даражада, ҳар доим алмашувдан ажралган ҳолда содир бўлади. Қийматнинг Давлат бюджети орқали ҳаракатланиши моддий маҳсулотнинг ҳаракатидан тўлиқ узила-

ди ва соф қиймат характери касб этади. Фақат Давлат бюджетидан ташқарида, бюджет ресурслари сарфланаётганда яна тақсимлаш ва алмашув операцияларининг кўшилиб кетиши содир бўлади.

Молия тизимининг бошқа барча бўлинмалари ва бошқа иқтисодий (молиявий) категориялар (баҳо, иш ҳақи, кредит ва бошқалар) билан чамбарчас боғлиқлик ҳам Давлат бюджетига хос бўлган хусусиятдир.

Давлат бюджетининг моҳиятини очиб беришда у орқали амалга ошириладиган тақсимлаш жараёнларининг мазмунини кўриб чиқиш алоҳида аҳамият касб этади.

Ялпи ички (миллий) маҳсулотни Давлат бюджети орқали тақсимлаш, бир вақтнинг ўзида, ўзаро боғланган ва маълум даражада нисбатан мустақил ҳам бўлган уч босқичга эгадир:

1) умумдават пул фондини шакллантириш (бюджет даромадлари);

2) ҳудудий ва маълум мақсадларга мўлжалланган кўп сонли бюджет фондларини яратиш;

3) бюджет фондидан фойдаланиш (бюджет харажатлари).

Давлат бюджети орқали ялпи ички (миллий) маҳсулотни тақсимлашнинг бу уч босқичлари бир вақтнинг ўзида ва узлуксиз содир бўлса-да, бу нарса уларнинг нисбатан алоҳидалигини ҳам инкор этмайди. Бу босқичларни бўлиш (ажратиб олиш) ва уларни алоҳида-алоҳида кўриб чиқиш орқали бюджетли (бюджет орқали) тақсимлашнинг характери, шакли ва методлари тўғрисида осонроқ ва аниқроқ тасаввур ҳосил қилиш мумкин.

Биринчи босқичда юридик ва жисмоний шахсларга тегишли бўлган пул маблағларининг бир қисмини давлатнинг қўлида концентрациялаштириш (тўплаш, жамлаш, олиш) содир бўлади. Ана шу асосда маблағларни олувчи сифатида давлат билан маблағларни тўловчилар ўртасида молиявий (бюджет) муносабатлар(и) вужудга келади. Бу муносабатлар, асосан, мажбурийлик (императивлик) характериға эгадир. Бу босқичдаги тақсимлаш жараёнларининг характерли хусусияти шундан иборатки, бюджетга тушувчи маблағлар алоҳидалашган (ажратиб олинган) бўлиб, ҳали улар қатъий аниқ чекланмаган (чегараланмаган). Уларнинг барчаси ҳозирча ягона мақсадга – умумдават эҳтиёжларини қондиришга – йўналтирилган. Давлат пул фондининг алоҳидалигига аниқ мақсадларга мўлжалланган фондларни кристаллизация қилиш бошланганда барҳам берилади.

Бюджет фондини шакллантиришда икки хил тушунчадан фойдаланилади:

- 1) бюджетга тўловлар (солиқлар, ажратмалар, божлар ва бошқалар);
- 2) давлат бюджетининг даромадлари.

Бу тушунчалар бир хил маънони англатади. Чунки уларнинг иккаласи ҳам давлат ва маблағларни тўловчилар ўртасида вужудга келадиган бир хилдаги тақсимлаш муносабатларини ифода этади. Бу ерда фақат маъно жиҳатидан эмас, балки миқдорий жиҳатдан ҳам бир хилликка эришилган. Зеро, уларнинг ҳар иккаласи ҳам миллий даромаднинг ягона қисмига тегишлидир. Бироқ бу тушунчаларнинг икки ёқламалик характериға эға эканлигини ҳам эсдан чиқармаслик лозим.

Давлат бюджетига тўловлар (солиқлар, ажратмалар, божлар ва бошқалар), энг аввало, тўловчиларнинг харажатларидан иборат бўлиб, уларнинг даромадларидан чегирилса-да, бир вақтнинг ўзида, Давлат бюджетида улар давлатнинг даромадлари сифатида гавдаланади. Ана шундан, тақсимлаш муносабатларига киришган иштирокчилар (томонлар) ўртасидаги манфаатларда баъзи бир фарқли жиҳатлар вужудга келади. Давлат бюджетнинг даромадларини оширишдан манфаатдор бўлса, бу нарса у ёки бу даражада тўловчиларнинг (юридик ва жисмоний шахсларнинг) манфаатдорлигини (қизиқувчанлигини) пасайтиради.

Шундай қилиб, “бюджетга тўловлар” ва “Давлат бюджетининг даромадлари” тушунчалари юқорида кўрсатилган умумийликка эға бўлсалар-да, бир вақтнинг ўзида, улар ўртасида объектив фарқлар ҳам мавжуд. Бюджетга тўловлар хўжалик юритувчи субъектлар ёки тўловчилар молиясининг таркибий элементларидан ҳисобланади ва бошқа тақсимлаш муносабатлари билан ўзаро органик боғлиқликда кўрилади; Давлат бюджетида улар даромадлар шаклини олади ва бюджетнинг субъектлар (хўжаликлар) билан бюджет муносабатлари кенг соҳаларининг бошқа элементлари билан ўзаро боғлиқликда таҳлил қилинади. Бу ҳолда, тақсимланаётган миллий даромаднинг ягона қисми икки хил иқтисодий мазмун касб этади ва молия тизимининг турли бўлинмаларида турли кўринишға эға бўлади.

Давлат бюджетининг даромадлари ўзининг яхлитлиги (ягоналиги, бирлиги) билан фарқланади ва улар ягона мақсадға – ижтимоий эҳтиёжларни қондиришға хизмат қилади. Ундириш метод-

лари, тўловчиларнинг таркиби, тўлаш муддатлари ва ҳоказоларда катта фарқланишлар бўлишига қарамасдан уларнинг барчаси давлат пул фондини шакллантириш бўйича давлат ва тўловчилар ўртасида вужудга келган тақсимлаш муносабатларини ташувчилар (ифодаловчилар)дир. Бу нарса, ўз навбатида, маблағларни тўловчилар билан давлат ўртасидаги муносабатларнинг барчаси орасидан молиявий (бюджет) категориянинг бир кўриниши сифатида алоҳида муносабатларни ажратиб олишга асос яратиб беради. Агар “молия” иқтисодий категория сифатида эътироф этилган бўлса, “бюджет” бу категориянинг таркибий қисми, кўринишларидан биридир. Ўз навбатида, бюджет ўзига тегишли бўлган (бюджетли) категорияларни вужудга келтиради. Улар “Давлат бюджети” деб номланган категорияга нисбатан, маълум даражада, бўйсунувчанлик характериға эға бўлиб, унинг таркибий қисмлари сифатида майдонға чиқади. Ана шундай бюджет категорияларидан бири “Давлат бюджетининг даромадлари”дир.

“Давлат бюджети даромадлари”нинг бюджет категорияларининг кўринишларидан бири сифатида ажратилиши, уларнинг умумий иқтисодий асослари ва характерли белгиларини яхшироқ тушунишға имкон яратади. Бюджет даромадлари давлатнинг субъектлар (хўжаликлар ва аҳоли) билан ўзаро муносабатларининг аниқ чегараланган, аниқланган қисмини ифода этади. Бу муносабатлар жуда хилма-хил бўлишиға қарамасдан, улар умумий белгиларға эға ва умумлаштирилган, абстракт ҳолда ишлаб чиқариш (бюджет) муносабатларининг алоҳида элементи сифатида майдонға чиқади. Бюджет даромадлари ўзларининг иқтисодий табиатига кўра объектив бўлиб, улар давлатнинг субъектлар (хўжаликлар ва аҳоли) билан барқарор алоқаларини ифодалайди. Уларнинг объектив зарурлиги ўзига хос функцияларға эға бўлган давлатнинг мавжудлиги билан белгиланади.

Кенг маънода даромадлар молия фанининг эмас, балки иқтисод илмининг категорияси ҳисобланади. Улар тақсимлаш объекти (масалан, корхонанинг ялпи ёки соф даромади) ёки тақсимлаш натижаси (масалан, аҳолининг охирги даромадлари) бўлиши мумкин. Лекин Давлат бюджети даромадларининг фарқланувчи белгиси шундан иборатки, улар доимо тақсимлаш натижаси (бюджетға тўловлар) ва янада тақсимлаш объекти (бюджет ичидаги фондларни шакллантириш ва молиялаштириш) сифатида майдонға чиқади. Демак, Давлат бюджетининг даромадлари аниқ ифодаланган бюд-

жет категорияси бўлиб, уларни шакллантириш ва улардан фойдаланиш тақсимлашнинг бюджет механизми орқали амалга оширилади.

Давлат бюджети даромадларининг турли кўринишларини (кўшилган қиймат солиғи, акцизлар, даромад солиғи ва бошқалар) бюджет категорияларнинг навбатдаги кўринишлари сифатида талқин қилиш учун асослар етарли эмас. Чунки ўзларининг мазмунига кўра иқтисодий категориялар объектив бўлиб, улар иқтисодий қонунларнинг ҳаракатини ифодаласа, уларнинг намоён бўлиш шакли эса, маълум даражада, субъектив бўлиши мумкин. Шунинг учун ҳам даромадларнинг ҳар бир кўринишига тегишли бўлган хусусиятлар объектив ҳаракатдаги (амалдаги) иқтисодий категориянинг – Давлат бюджети даромадларининг - намоён бўлиш, ифодаланиш шаклидир. Бу хулосанинг тўғри эканлигини кўп йиллик амалиёт ҳам тасдиқлайди.

Давлат бор экан Давлат бюджетига тўловлар ҳам мавжуд бўлади. Лекин бюджетга тўловларнинг шакли маълум бир босқичда жамиятнинг олдига қўйилган вазифаларга мувофиқ равишда ўзгариб боради. Тарихий тараққиётнинг маълум бир босқичида бюджетга тўловларнинг у ёки бу тури ҳал қилувчи ролни ўйнаши, вақт ўтиши билан эса улар ўз аҳамиятини йўқотиб, бошқа тўловлар билан алмаштирилиши мумкин. Бу эса, ўз навбатида, “Давлат бюджети даромадлари” категориясининг намоён бўлиш шакллариининг ўзгариб борганлигига қарамасдан, бу категориянинг сақланиб қолганлигини англатади. Демак, бюджетга тўловлар кўринишининг ўзгариши, бир тўловнинг бошқа бири билан алмаштирилиши бу иқтисодий категория мазмуниининг эмас, балки шакллариининг эволюциясидир.

Бироқ бундан молиявий ва бюджет категориялари қатъиян объектив, уларнинг намоён бўлиш шакллари эса субъективдир, деган хулоса чиқармаслик керак. Иқтисодий қонунларнинг ҳаракати, иқтисодиётнинг тараққиёт даражаси, ишлаб чиқариш муносабатларининг етуклиги ва бошқа омиллар, маълум даражада, Давлат бюджети даромадларининг шакллариини ҳам белгилаб беради. Бозор иқтисодиёти (ёки унга ўтиш) шароитида энг асосий иқтисодий вазифа иқтисодий тараққиётга эришиш, иқтисодиётнинг самарадорлигини таъминлаш, унинг рақобатбардошлигига эришиш ҳисобланса, бу вазифаларнинг бажарилишига бюджетга тўловларнинг шакллари ҳам ўзининг сезиларли ҳиссасини қўшиши керак. Улар бюджет даромадларини фақатгина миқдорий жиҳатдан таъминлаб-

гина қолмасдан, балки ишлаб чиқариш самарадорлигини ошириш ва молиявий ресурсларнинг оқилона ва мақсадли тақсимланишини рағбатлантириши ҳам керак. Шундай қилиб, давлат томонидан ўрнатилиши натижасида вужудга келган бюджетга тўловларнинг турли шакллари давлатнинг қонунларида, молиявий бошқарув органларининг норматив ҳужжатларида ўз ифодасини топган объектив омилларга барибир, маълум даражада, боғлиқ бўлади.

Иккинчи босқичда, юқорида қайд этилганидек, ҳудудий ва маълум мақсадларга мўлжалланган кўпсонли фондларнинг шаклланиши юз беради, яъни умумдавлат пул фондини бўлишнинг мураккаб тақсимланиш жараёни амалга оширилади. Ташқи томондан у барча ижтимоий бўлинмалардан ажралган ички бюджет жараёнидек кўринади. Ҳақиқатда эса бу тақсимлаш ижтимоий муносабатларнинг барча соҳаларини қамраб олади. Бу босқичда жамиятдаги барча субъектларнинг манфаатлари ўзаро тўқнаш келади. Мамлакатдаги ҳар бир маъмурий-ҳудудий бирлик ўз бюджетига эга бўлганлиги учун бу босқичда ана шу бюджетларнинг (яъни ҳудудларга мўлжалланган фондларнинг) умумий ҳажмини тўғри аниқлаш алоҳида аҳамият касб этади. У ёки бу бюджетнинг харажатлари жойларда олинган даромадларнинг ҳажми билан мос келмаслиги оқибатида уларни қўшимча маблағлар билан таъминлаш зарурияти вужудга келади, барча қуйи бюджетларни баланслаштириш зарурдир. Шундай қилиб, мураккаб тақсимлаш жараёни содир бўладиги, унда мамлакат маъмурий-ҳудудий бўлинмаларининг барчаси иштирок этиб, уларнинг айримлари ўз маблағларини беришса, бошқалари эса бюджет механизми орқали бу маблағларни олади.

Сиртдан қаралганда, ҳудудлараро бюджетли тақсимлаш бюджетларнинг юқори ва қуйи бўғинлари ўртасидаги муносабатлар сифатидек кўринади. Чунки бюджетли тартибга солиш юқори бюджетларнинг маблағлари ҳисобидан амалга оширилади. Бироқ ўз даромадлари ҳисобидан қуйи бўғинларнинг бюджет муносабатларини тартибга солувчи ҳар бир бюджет бўлинмаси амалда (ҳақиқатда) бу муносабатларнинг таркибига юқорида кўрсатилган баланслаштириш содир бўлаётган кўплаб маъмурий-ҳудудий бирликларни киритади. Улар эса, ўз навбатида, бюджетли тартибга солишда ҳўжалик юритувчи субъектлар ва аҳолидан тушган маблағларни сарфлайди. Демак, бу жараёнда ҳам турли субъектлар ўртасида мураккаб ва кўп томонламали тақсимлаш муносабатлари вужудга келади.

Бир вақтнинг ўзида, бюджет ва унинг барча бўлинмаларида иқтисодиёт, ижтимоий соҳа, ижтимоий таъминот, марказлаштирилган инвестициялар, ҳокимият ва бошқарув органлари, мудофаа ва бошқаларнинг эҳтиёжларини қондиришни назарда тутувчи мўлжалланган мақсадли фондлар шакллантирилади. Бунда, албатта, иқтисодиёт тармоқлари, ижтимоий соҳанинг бўлинмалари ва ҳоказолар ўртасида маблағларни қайта тақсимлаш содир бўлади.

Бюджет фондлари ўзининг сонига кўра жуда кўп сонлидир. Улар давлат бюджетининг барча бўғинларида ва бўлинмаларида яратилади. Шу билан биргаликда, ташкил этилган ҳар бир йирик бюджет фондлари нисбатан тор доираларга мўлжалланган бошқа фондларга бўлинади. Масалан, “Иқтисодиёт харажатлари” фонди алоҳида тармоқлар фонди, улар эса, ўз навбатида, яна бир неча фондларга бўлиниши мумкин. Буларнинг ҳаммаси давлат бюджетининг асоси сифатида умумдавлат пул фонди турли мақсадларга мўлжалланганлиги, маъмурий ҳудудларга тегишлилиги ва катта ўзгарувчанлиги билан характерланадиган кўп сонли фондлар конгломератидан иборатдир, деган хулоса чиқаришга асос бўла олади. Бу фонд кўп сонли тақсимлаш каналлари орқали, бир томондан, харажат қилиниб, иккинчи томондан эса, тўлдирилиб борилади.

Учинчи босқичда бюджет фондлари ҳудудлар ва мақсадга мўлжалланганлиги бўйича харажат қилинади, яъни кўпчилик ҳолларда, бир мулкчилик шакли доирасида бюджет маблағларини қайтарилмаслик тарзида бериш содир бўлади. Уларнинг ҳақиқатда сарфланиши эса бюджетли тақсимлаш жараёнининг охириги босқичида бюджет маблағларини олганлар томонидан амалга оширилади.

Давлат бюджетининг харажатлари, худди унинг даромадлари сингари, иккиёқламалик характериға эға. Бир томондан, бу давлатнинг харажатлари, бошқа томондан эса – субъектларнинг ихтиёриға тушадиган қайтарилмайдиган маблағлар бўлиб, уларнинг даромадларига айланади ва улар томонидан турли мақсадларға мўлжалланган тегишли фондларни шакллантиришда фойдаланилади. Ана шу иккиёқламали характер давлат бюджети харажатларининг якуний эмас, балки тақсимлаш жараёнларининг фақат оралиқ босқичи эканлигидан далолат беради. Бу ерда бюджет фондларининг эғаси – давлат ва пул маблағларини олувчилар – субъектлар ўртасида янги тақсимлаш муносабатлари пайдо бўлади. Бу босқичда (биринчисидан фарқли ўлароқ) давлат ва аҳоли ўртасида бевосита

тақсимлаш муносабатлари пайдо бўлмайди. Чунки бу босқичда истеъмол мақсадлари учун ажратилган барча бюджет ресурслари тегишли субъектларнинг фондларини (масалан, ижтимоий соҳа ходимларининг иш ҳақи фонди, ижтимоий истеъмол фондлари ва бошқалар) шакллантиришга йўналтирилади.

Даромадлар сингари, Давлат бюджетининг харажатлари ҳам объектив иқтисодий (бюджет) категория(си)дир. У категория сифатида бюджетли тақсимлаш муносабатларининг маълум бир якуний қисмини абстракт ҳолда умумлаштиради. Уларнинг моддийлашуви бюджетдан субъектларга пул маблағларининг тескари оқими билан характерланади. Бу муносабатларнинг асосида молия тизимининг барча бўлинмаларига хос (тегишли) бўлган тақсимлаш жараёни – пул фондларини шакллантириш ва улардан фойдаланиш – ётади. Лекин бу ерда жараён тескари тартибда содир бўлади: пул фондларини шакллантириш уларнинг фойдаланишидан олдин содир этилмасдан, бюджет маблағларидан фойдаланиш (сарфлаш) уни олувчиларда фондларнинг шаклланишига олиб келади.

Бюджет маблағларини ола туриб субъектлар ўзларининг пул фондларини ташкил қиладилар. Бу пул фондлари, ўз навбатида, маълум мақсадларга мўлжалланган кичик фондларга бўлинади. Шунинг учун ҳам давлат бюджетининг харажатлари транзит характерга эга бўлиб, уларни бу ерда том маънодаги харажатлар деб бўлмайди. Бюджет бу харажатларнинг ўлчамини лимитлаштиради (яна тўлиқ даражада эмас), харажатларнинг ўзи эса субъектларнинг ўзи томонидан амалга ошириладик, бу ерга бюджетдан молиялаштириш тартибида пул маблағлари йўналтирилади ва шу ернинг ўзида тақсимлашнинг янги босқичи бошланади.

Юқоридагиларни инобатга олган ҳолда, харажатлар эмас балки амалда (ҳақиқатда) бюджет ассигнованиялари тушуниладиган Давлат бюджетининг харажатларини иқтисодиёт молияси билан тенглаштириш мақсадга мувофиқ эмасдир. Масалан, маорифга қилинадиган бюджет харажатларини маориф молияси деб аташ мумкин эмас. Худди шунингдек, муҳофаа харажатларини Қуролли Кучлар молияси, деб бўлмайди.

Бюджет категорияси сифатида Давлат бюджетининг харажатлари ўзининг турли кўринишдаги шаклларига эга. Уларнинг шакллари қуйидаги кўринишларда бўлиши мумкин:

– сметали молиялаштириш (бунда корхона ёки ташкилот ўз даромадларига эга бўлмасдан давлат бюджетининг маблағлари ҳисобидан тўлиқ сақланади);

– давлатнинг корхона ва ташкилотларига маблағ бериш (бунда молиялаштириш объектлари сифатида фақат капитал қуюлмалар, айланма маблағлар ва операцион харажатлар майдонга чиқади);

– дотациялар (бунда бюджет режали зарарга ишлайдиган корхоналарнинг зарарларини қоплайди) ва бошқалар.

Бюджет харажатлари бюджет даромадларининг айрим шаклларига ўхшаш баҳоларни шакллантириш билан боғлиқ ҳам бўлиши мумкин. Бунда бюджет харажатлари товарларнинг баҳоси унинг ҳақиқий қийматидан паст даражада ўрнатилиб сотилганда вужудга келган зарарларни қоплаш манбаи сифатида майдонга чиқади.

“Давлат бюджетининг харажатлари” ва “бюджетдан молиялаштириш” тушунчалари бир-бирига яқин, лекин айнан бир-бирига тенг бўлган тушунчалар эмас. Агар Давлат бюджетининг харажатлари бюджет категориясини ифода этса, бюджетдан молиялаштириш эса бу категориянинг субъектларга барча алоқадор тадбирлар билан амалда маблағларни бериш шаклидаги ифодаланишидир. Пул фондларини шакллантириш жараёни бюджетдан тегишли субъектларга маблағлар берилганидан сўнг ҳам давом этади. Лекин у эндиликда бюджетдан ташқарида давом этиб, субъектлар (иқтисодиёт, ижтимоий соҳа ва уларнинг тармоқлари, корхоналар ва бошқалар) молиясининг элементларини ташкил этади. Бироқ маблағларни бюджетдан субъектларга бериш юқорида саналган усулларининг исталган бирини мустақил бюджет категорияси сифатида талқин қилиш мумкин эмас. Чунки уларнинг ҳар бири бюджет категорияси ҳисобланган Давлат бюджети харажатларининг намоён бўлиш шаклидир.

Шундай қилиб, Давлат бюджетининг иқтисодий мазмуни деганда умумдават пул фондини шакллантириш, маблағларни бюджетлар ичида тақсимлаш ва субъектларни бюджетдан молиялаштириш натижасида вужудга келадиган, ўзаро боғланган тақсимлаш муносабатларининг бутун комплекси тушунилади.

Лекин ишлаб чиқариш муносабатлари ҳар доим буюмлашган тарзда (хусусда) вужудга келади. Бу муносабатларнинг буюмлашган қатлами бу ерда ялпи ички (миллий) маҳсулот ҳисобланадики, у тақсимлаш жараёнида қиймат шаклида иштирок этади. Бюджетли тақсимлаш муносабатларига, ички жиҳатдан, қатор иқтисодий қо-

нунларнинг таъсири остида бўлган молиявий алоқаларнинг кенг доираси характерлидир. Давлат бюджети кўп сонли ва бўлинган тақсимлаш актларининг мажмуи орқали ялпи ички (миллий) маҳсулот ҳаракатининг асосий йўналишлари намоён бўлади. Айнан бюджет истеъмол фонди ва жамғариш фондининг шаклланишида, истеъмол фондининг қисмларга ажралишида, соф даромаднинг давлат ва субъектлар ўртасида бўлинишида ҳал қилувчи таъсир кўрсатади.

Давлат бюджетининг турли белгилари ва хусусиятларининг юқорида баён қилинган тавсифларига таянган ҳолда, унинг моҳиятини аниқлаб берувчи қуйидаги таърифни бериш мумкин: мамлакатнинг асосий молиявий режаси кўринишида қонуний расмийлаштирилган, давлат пул фондларини яратиш (шакллантириш) ва улардан фойдаланиш борасидаги иқтисодий (молиявий) муносабатлар мажмуига Давлат бюджети дейилади.

Давлат бюджетининг моҳиятини очиқ беришда унинг бошқа тақсимлаш инструментлари ва молия тизимининг бўлинмалари билан ўзаро алоқалари муҳим роль ўйнайди. Шу боис таъкидлаш жоизки, давлат бюджети жамиятнинг бошқа тақсимлаш инструментлари (баҳо, кредит, иш ҳақи ва бошқалар) ва молия тизимининг бўлинмалари билан узвий боғлангандир. Бундай ўзаро боғлиқлик, Давлат бюджетининг моҳиятидан, тақсимлаш муносабатлари тизимида унинг роли ва ўрнидан келиб чиқади. Бюджет давлат томонидан марказий тақсимлаш механизми сифатида фойдаланилади, у ижтимоий-иқтисодий ҳаётдаги пропорция (нисбат)ларни тартибга солишга ёрдам беради.

Давлат бюджетининг баҳо билан ўзаро боғлиқлиги икки ёқламалик характерига эга. Бир томондан, бюджет баҳо механизмидан молиявий ресурсларни мобилизация (жалб) қилиш учун фойдаланади. Масалан, Давлат бюджети даромадларининг бир қисми қўшилган қиймат солиғи шаклида бўлиб, бу солиқ баҳонинг элементлари, аниқроғи соф даромаднинг элементлари таркибига киради. Баҳо бу ҳолда Давлат бюджети томонидан соф даромаднинг бир қисмини давлатнинг ихтиёрига олишда алоҳида механизм ролини ўйнамоқда.

Бошқа бир томондан эса, Давлат бюджети мол етказиб берувчилар томонидан йўқотмаларни компенсация қилиш йўли билан баҳонинг қийматдан фарқланишида молиявий имкониятлар яратиб, баҳоларни шакллантиришда ҳам иштирок этади. Масалан, мам-

лакат аграр сектори учун қишлоқ хўжалиги техникалари ва минерал ўғитлар етказиб бериш бу ердаги фаолият кўрсатувчи субъектларга уларнинг ҳақиқий қийматидан паст баҳоларда амалга оширилиб, баҳолар ўртасидаги фарқ Давлат бюджети ҳисобидан компенсация қилинади (қопланади). Бундай ҳолларда давлат бюджети баҳоларни шакллантириш механизмидан фойдаланган ҳолда аграр секторни билвосита қўшимча молиялаштиради. Аҳоли учун ижтимоий аҳамият касб этувчи хизматлар баҳосидаги фарқларни бюджетдан қопланиши ҳам худди шу механизмга асосланган.

Давлат бюджетининг узок ва қисқа муддатли кредитлар билан ўзаро боғлиқлиги ҳам унча осон эмас. Энг аввало, амалиётда бюджет ва кредит ресурсларининг ўзаро алмашувчанлиги таркиб топганлигини эътироф этиш керак. Маблағларнинг кредит ва бюджет манбалари бир-бирини тўлдириб туриши мумкин. Албатта, бундай ўзаро таъсирчанлик (боғлиқлик) объектив равишда ўзининг чегарасига эга бўлиб, ундан четга чиқиш иқтисодий жиҳатдан мақсадга мувофиқ эмас. Масалан, шундай фаолият соҳалари ва молиялаштириш объектлари мавжудки, унда фақат Давлат бюджети ва аксинча, фаолиятнинг тижорий турларида, асосан, кредит ҳал қилувчи ролни ўйнаши керак.

Давлат бюджети ва кредитнинг ўзаро таъсирчанлиги банкларнинг кредит ресурсларини шакллантириш жараёнида ҳам яққол намоён бўлиши мумкин. Давлат бюджети, энг аввало, зарурий ҳолларда банклар қатъий пассивларини шакллантиришнинг муҳим манбаи сифатида майдонга чиқади. Улар, ўз навбатида, узок муддатли кредитлаштириш (устав фонди, захира фонди, банкларнинг кредит ресурсларини тўлдириш учун махсус бюджет ассигнованиялари ва бошқалар) учун жуда зарурдир. Бундан ташқари, бюджет ҳисоб-варақларида ва бюджет ташкилотларининг ҳисоб-варақларида бўлган давлат бюджетининг вақтинча бўш маблағлари қисқа муддатли кредитлаштириш учун банкларнинг кредит ресурсларини тўлдириши мумкин. Шу билан биргаликда, банкларнинг кредит операциялари даромадларни шакллантириб, бу нарса улар даромадининг бир қисмини бюджетга олишда манба бўлиб хизмат қилади.

Иқтисодий категория сифатида иш ҳақи ҳақи ҳам Давлат бюджети билан узвий боғланган. Хусусан, ижтимоий соҳада фаолият кўрсатаётган ходимларнинг иш ҳақи фондини шакллантиришда Давлат бюджетининг маблағлари ҳал қилувчи ролни ўйнайди.

Давлат бюджети мамлакатнинг молия тизимида марказий ўринни эгаллаб, унинг барча бўлинмалари билан боғланган. Бундай боғланиш икки йўналиш – бюджетга тўловлар ва бюджетдан молиялаштириш – орқали амалга оширилади.

Давлат бюджетининг функциялари. Давлат бюджети молиянинг таркибий қисми сифатида, унинг бошқа бўлинмалари сингари, икки хил функцияни бажаради:

- 1) тақсимлаш;
- 2) назорат.

Давлат бюджетининг тақсимлаш функцияси орқали унинг моҳияти намоён бўлади. Бу нарса давлат бюджети томонидан амалга ошириладиган тақсимлаш муносабатларининг мазмунидан яққол кўринади. Давлат бюджети орқали амалга ошириладиган тақсимлаш бу жараённинг иккинчи (оралиқ) босқичидир. Шунинг учун ҳам Давлат бюджетининг тақсимлаш функцияси ўзига хос бўлган хусусиятга эга бўлиб, у тақсимланган ялпи ички (миллий) маҳсулотни қайта тақсимлаш учун фойдаланилади. Агар тақсимлашнинг биринчи босқичида бюджет маблағлари (бюджетга тўловлар) миллий даромадда давлатнинг улуши сифатида майдонга чиқса, унинг иккинчи босқичида эса ана шу улуш қисмларга бўлинади ва кўп сонли каналлар орқали турли тадбирларни молиялаштиришга ва фондларни шакллантиришга йўналтирилади.

Аҳолининг бюджетга тўловлари ҳам қайта тақсимлаш характерига эга. Уларнинг бюджетга турли солиқлар шаклида (кўринишида) келиб тушиши иккинчи тақсимлаш актидан иборатдир. Айниқса, ижтимоий соҳада фаолият кўрсатаётган ходимлар томонидан турли кўринишдаги солиқларнинг бюджетга тўланиши ҳам бу маблағларнинг кўп сонли тақсимлаш босқичларидан ўтишини тақозо этади. Чунки жуда кўп ҳолларда бу маблағлар анча олдинроқ бюджет ёрдамида тақсимланиш босқичидан ўтиб, ижтимоий соҳага улар бюджет ассигнованиялари шаклида етиб борган бўлади.

Демак, кўриниб турибдики, мамлакатда яратилган ялпи ички (миллий) маҳсулот (миллий даромад)нинг алоҳида олинган бир қисми тақсимлашнинг бюджет механизми орқали бир неча марта тақсимланиши (қайта тақсимланиши) мумкин. Бу Давлат бюджети тақсимлаш функциясининг биринчи характерли хусусиятидир.

Амалга ошириладиган операциялар кўламининг кенглиги (масштаблиги), пул оқимларининг кенглиги ва ташкил топадиган мақсадли фондларнинг хилма-хиллиги давлат бюджети тақсимлаш функ-

циясининг иккинчи хусусияти ҳисобланади. Ялпи ички (миллий) маҳсулот (миллий даромад)нинг каттагина қисмини тақсимлаб, бюджет турли мақсадларга мўлжалланган кўп сонли фондларни шакллантиради. Давлат бюджети билан иқтисодиёт ва ижтимоий соҳанинг барча бўлинмалари бевосита ёки билвосита боғлангандир.

Давлат бюджети тақсимлаш функциясининг учинчи характерли хусусияти шундан иборатки, бунда тақсимлашнинг асосий объекти бўлиб жамиятнинг соф даромади (кўшилган қиймат солиғи, фойда ва бошқалар) майдонга чиқади. Лекин бу нарса миллий даромад, ялпи ички (миллий) маҳсулот ва миллий бойлик бошқа элементларининг ҳам қисман тақсимланиши мумкинлигини инкор этмайди. Бюджет орқали солиқлар шаклида жисмоний шахсларнинг даромадлари ҳам қайта тақсимланади. Шунингдек, бюджет механизми орқали хўжалик юритувчи субъектлар ўртасида ҳам маблағлар қайта тақсимланиши мумкин.

Бюджет каналлари бўйича қийматнинг жамғариш ва истеъмол фондлари томон ҳаракати содир бўлади. Иқтисодиётга харажатларнинг маълум бир қисми, марказлаштирилган инвестицияларни молиялаштириш ва ижтимоий соҳани сақлаш билан боғлиқ бўлган харажатларнинг асосий қисми бюджет маблағлари ҳисобидан амалга оширилади. Давлат моддий резервлари ўсган қисмининг барчаси ҳам тўлиқ равишда бюджетдан молиялаштирилади. Давлат бюджети ижтимоий истеъмол фондларини шакллантиришнинг асосий манбаи бўлиб хизмат қилади, ижтимоий соҳа ходимлари учун истеъмол фондининг яратилишини таъминлайди.

Бюджет орқали тақсимлаш жараёни кўп босқичли амалга оширилади. Агар унинг биринчи босқичи иқтисодиёт соҳаларида (бирламчи тақсимлаш) амалга оширилса, бюджет орқали ялпи ички (миллий) маҳсулотнинг иккиламчи тақсимланиши (қайта тақсимланиши) содир бўлади. Унинг учинчи босқичи (бюджетдан молиялаштириш) иқтисодиёт соҳаларини ва ижтимоий соҳанинг бўлинмаларини қамраб олади. Бироқ тақсимланаётган ялпи ички (миллий) маҳсулотнинг айрим элементлари бюджет орқали кўп марта-лаб ҳам ўтиши (тақсимланиши) мумкин. Масалан, ижтимоий соҳа ташкилотларининг ижтимоий суғурта фондига тўловлари бюджетли тақсимлашнинг маҳсулидир. Чунки бу соҳа ташкилотларида иш ҳақи фонди бюджетдан молиялаштириш асосида вужудга келади. Лекин тақсимлашнинг иккинчи босқичидан ўтиб, улар яна бюджетга ижтимоий суғуртага ажратмалар шаклида келиб тушади.

Шундай қилиб, Давлат бюджетининг тақсимлаш функцияси тақсимлашнинг кўп марталиги билан характерланади, у ижтимоий муносабатларнинг барча соҳаларида намоён бўлади, жамият томонидан иқтисодиёт, соғлиқни сақлаш, маориф, маданият, фан, санъат, мудофаа ва аҳолининг турмуш тарзини яхшилашда ундан фойдаланилади. Фақат Давлат бюджетигагина ялпи ички (миллий) маҳсулотни тақсимлашнинг ана шундай хилма-хил шакллари ва методлари тақдим этилган.

Давлат бюджетининг назорат функцияси ҳам ўзига хос бўлган хусусиятларга эга. Бюджетнинг миллий иқтисодиёт билан узвий боғлиқлиги такрор ишлаб чиқаришнинг барча бўлинмаларида аҳволнинг қандайлиги тўғрисида маълумотлар билан доимий таъминлаб туради.

Маблағларнинг бюджетга келиб тушиши, бюджет ассигнованияларининг йўналиши ва улардан фойдаланиш ишлаб чиқариш, тақсимлаш, алмашув ва истеъмолдаги муваффақият ва камчиликларни ифода этади. Улар миллий иқтисодиётда номутаносибликлар (диспропорциялар)нинг вужудга келаётганлиги, ривожланиш суръатларидаги бузилишлар, миллий иқтисодиётда содир бўлаётган тақсимлаш жараёнларининг тўғрилиги ва ўз вақтидалиги, ишлаб чиқаришнинг самарадорлиги ва ҳоказолар тўғрисида гўё сигнал бериб туради. Миллий иқтисодиёт исталган бир соҳаси ёки корхонанинг молиявий аҳволи, албатта, Давлат бюджети билан бўладиган ўзаро муносабатларда – солиқларда, тўловларда, бюджетдан молиялаштириш ҳажмларида, бюджет ассигнованияларини ўзлаштиришда ва ҳоказоларда – ўз таъсирини кўрсатади. Демак, бюджет орқали режадан фарқланиш (оғиш), тармоқлараро молиявий алоқалар ва даврий қисман диспропорциялар, жамғармаларнинг ҳажми, маблағларни ўзлаштириш суръатлари ва бошқалардаги ўзгаришлар яққол кўриниб туради. Буларнинг барчаси Давлат бюджетининг назорат функциясига умумийлик, универсаллик характерини беради (биринчи хусусият). Бу эса, ўз навбатида, миллий иқтисодиётни оператив бошқаришда давлат бюджетининг назорат функциясидан кенг фойдаланиш учун шароит яратади.

Давлат бюджетининг назорат функциясига тегишли бўлган иккинчи характерли хусусият молиявий муносабатларнинг алоҳида соҳаси сифатида давлат бюджетининг юқори даражада марказлаштирилганлигидан келиб чиқади. Марказлаштирилганлик ҳар доим юқори органлар олдида қуйи органларнинг ҳисобот бериб туриши-

ни, маълум кетма-кетликда бўйсунитишнинг тизимлилигини англатади. Бу эса, ўз навбатида, юқоридан қуйигача давлат молиявий назоратини ташкил этишга шарт-шароит яратиб беради.

Қаттиқ мажбурийлик, императивлик Давлат бюджетининг назорат функциясига тегишли бўлган учинчи хусусиятдир. Бюджет давлатники бўлганлиги учун унинг назорат функцияси миллий иқтисодиётни бошқаришнинг инструментларидан бири бўлиб ҳисобланади. Назорат функциясининг бюджетга объектив равишда хослиги, унинг иқтисодий категория сифатидаги хусусияти давлат ҳуқуқий асосига эга эканликни тақозо этади. Шунинг учун ҳам бюджет назорати энг таъсирчан ва самарали саналади. Давлат бундай назоратни амалга ошириш натижасида субъектларнинг молиявий фаолиятига оператив равишда аралашуви, керакли ҳолларда эса, у ёки бу жазоларни қўллаши мумкин.

Бюджетга объектив равишда хос бўлган назорат функцияси давлат томонидан фаолиятнинг барча соҳаларида кенг қўлланилади. Бюджетни режалаштириш жараёнларида ва бюджетни ижро этишда субъектлар фаолиятининг барча томонлари текширилиши ёки назорат қилиниши мумкин. Бундай назорат, одатда, қуйидаги мақсадларни кўзда тутаяди:

1) Давлат бюджетининг даромадларини ошириш учун пул маблағларини мобилизация (жалб) қилиш;

2) маблағларни сарф этишда уларнинг қонунийлигини таъминлаш;

3) молиявий (бюджет) механизм (и) орқали ишлаб чиқаришнинг самарадорлигини ошириш.

Давлат бюджетининг функциялари унинг иқтисодий мазмун-моҳиятини ифода этиб, бюджетни режалаштириш жараёни ва уни ижро этишда ўзини намоён этади.

Бюджетнинг тақсимлаш ва назорат функциялари ўз ҳаракатлари давомида миқдорий ва сифат жиҳатларига эгадир.

Тақсимлаш функциясининг миқдорий томони у ёки бу фонднинг ўлчамига (ҳажмига) тегишли ҳисобланади. Бунда турли фондларнинг нисбатлари, улар ўртасидаги пропорциялар, уларнинг миқдорий параметрларини тўғри аниқлаш назарда тутилаяпти. Бу ерда ҳар икки функциянинг ҳаракати бир хилда муҳимдир. Агар бюджетнинг тақсимлаш функцияси у ёки бу фондни ошириш ёки камайитириш йўли билан уни кўзланган даражага етказишга шароит яратар экан, унинг назорат функцияси эса ана шундай тақсимлаш-

нинг натижасини, унинг ижобий ва салбий томонларини кўришга (аниқлашга) имкон беради.

Таксимлашнинг сифат томони бюджетнинг субъектлар фаолиятига ҳар томонлама фаол таъсир кўрсатиб, чуқур алоқаларни ўзида ифодалайди. Бюджетдан молиялаштиришдан тўғри фойдаланган ҳолда фондларнинг шакллантирилиши бюджет маблағларининг иқтисод қилиб, самарали фойдаланишига, иқтисод режимига риоя қилинишига, субъектнинг барча бўлинмаларида самарадорликни оширишга ўз таъсирини кўрсатади. Бунга бюджетнинг тақсимлаш функцияси фақат миқдорий омилларга бўйсундирилганда эмас, балки у сифат кўрсаткичларига ҳам боғлангандагина эришилиши мумкин. Бунда бюджетнинг назорат функцияси ҳам ўзининг нимага мўлжалланганлигини биров ўзгартиради – у фақат фондларнинг миқдорий жиҳатдан номувофиқлиги тўғрисида эмас, балки ана шу номувофиқликлар сифат кўрсаткичларига ҳам таъсир кўрсатганлиги тўғрисида сигнал беради.

Давлат бюджетининг икки функциясидан фойдаланиш натижасида бюджет механизми вужудга келади. Бюджет механизми дейилганда, одатда, фақат молиявий ресурсларни давлатнинг қўлида аккумуляция қилиш ва уларни бюджет каналлари бўйича тақсимлашнинг амалдаги тизими назарда тутилмасдан, балки такрор ишлаб чиқаришнинг барча босқичларига бу жараённинг фаол таъсири ҳам тушунилади. Бу механизмнинг деталлари жуда кўп: солиқлар ва бюджетга тўловлар, бюджетдан молиялаштиришнинг турли шакллари, маблағларни бюджетлар ичида тақсимлаш ва бошқалар ана шулар жумласидандир. Бюджет механизми ишлашининг самарадорлиги унга тегишли бўлган деталларнинг ўзаро таъсирчанлиги ва уларнинг бир-бирига боғлиқлиги билан белгиланади.

Давлат бюджетининг аҳамияти. Давлат бюджети мамлакатнинг молия тизимида марказий ўринни эгаллайди. Марказлаштирилган пул фондини шакллантириш орқали унинг ёрдамида катта ҳажмдаги молиявий ресурслар давлатнинг қўлида тўпланади ва улар умумдават эҳтиёжларини қондиришга сарф этилади. Давлат бюджети умумдават манфаатларини инобатга олган ҳолда устувор йўналишлар учун молиявий ресурсларни концентрация қилишда асосий инструмент бўлиб хизмат қилади.

Устувор йўналишларга Давлат бюджети ёрдамида молиявий ресурсларни концентрация қилиш бир неча усуллар ёрдамида амалга оширилиши мумкин. Айрим ҳолларда, иқтисодиёт етакчи тар-

моқларининг жадал суръатлар билан ривожланишини таъминлаш мақсадида бюджет ассигнованияларининг ҳажми оширилади. Бошқа ҳолларда эса, ўша секторлардан маблағларни Давлат бюджетига олишда қулай режим (шароит) яратилади.

Давлат бюджети иқтисодиёт алоҳида тармоқларининг ривожланишида асосий манба ролини ҳам ўйнаши мумкин. Масалан, илмий-техника тараққиёти асосида миллий иқтисодиётда янги тармоқ вужудга келаётган бўлса, унинг пайдо бўлишини ҳозирги шароитда бюджетдан молиялаштиришсиз тасаввур этиб бўлмайди.

Фаолият кўрсатаётган субъектларнинг молиявий барқарорлигини таъминлашда бюджет катта аҳамият касб этади. Турли объектив ва субъектив омилларнинг таъсири остида айрим субъектларнинг ўз молиявий ресурслари уларнинг соғлом фаолият кўрсатиши учун етарли бўлмай қолганда четдан маблағ жалб қилишга эҳтиёж туғилади. Бундай шароитда Давлат бюджети тартибга солувчи манба сифатида майдонга чиқиши мумкин. Албатта, бундай ҳолларнинг барчасида Давлат бюджетининг маблағлари субъектларнинг ўз манбалари, тармоқ ичидаги ресурслар, банк кредитларидан сўнг охирги тартибга солувчи манба сифатида фойдаланилади.

Субъектларнинг фаолиятини молиявий ресурслар билан таъминлашда Давлат бюджетининг тартибга солувчи роли қуйидаги шаклларда бўлиши мумкин:

- молиявий ресурсларга бўлган янги талабни келгуси бюджет йилида бюджетнинг харажатлари таркибига киритиш;

- молиявий ресурсларга бўлган қўшимча эҳтиёжни мавжуд бўлган бюджет ресурсларини манёвр қилиш, яъни бюджет кредитларини бир объектдан иккинчисига ўтказиш. Бундай имкониятнинг мавжуд эканлиги амалиётда айрим субъектларнинг ўзларига тақдим этилган молиявий ресурсларни тўлиқ ўзлаштиришнинг уддасидан чиқа олмаслиги билан белгиланади;

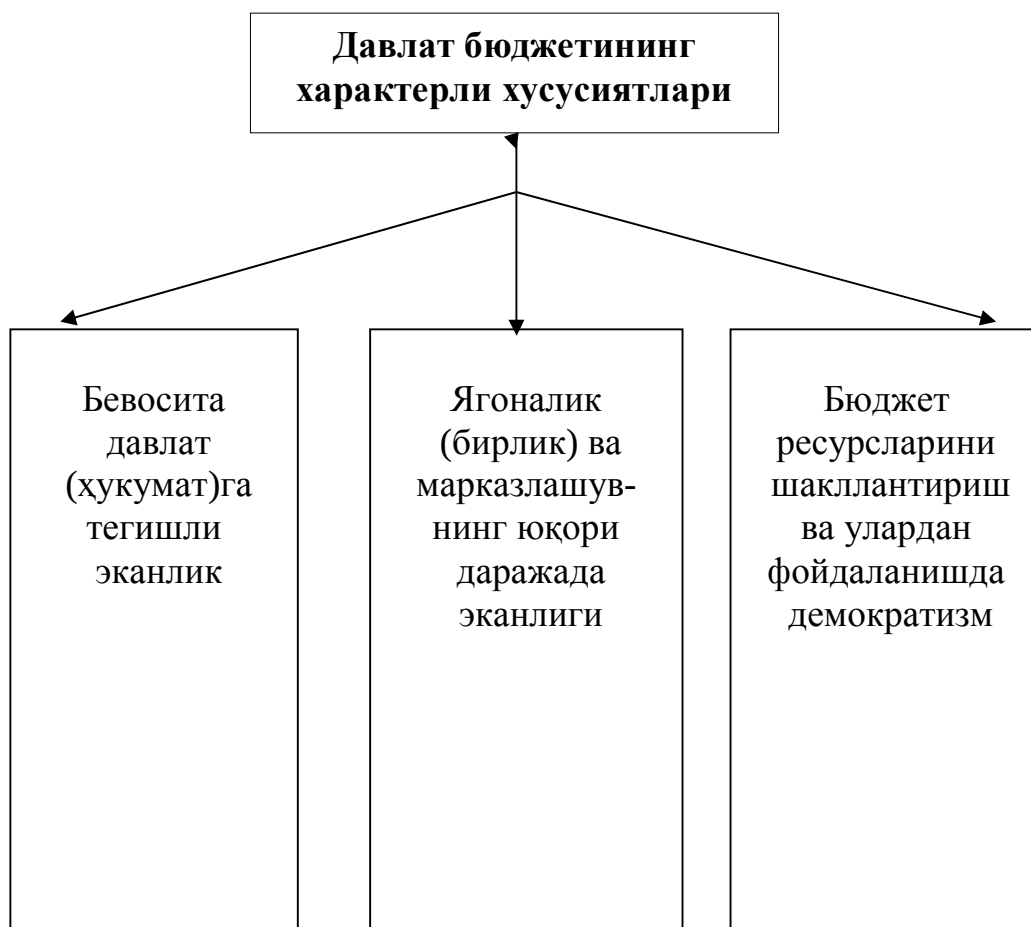
- қўшимча эҳтиёжни ҳукуматнинг захира фондлари ҳисобидан қоплаш ва бошқалар.

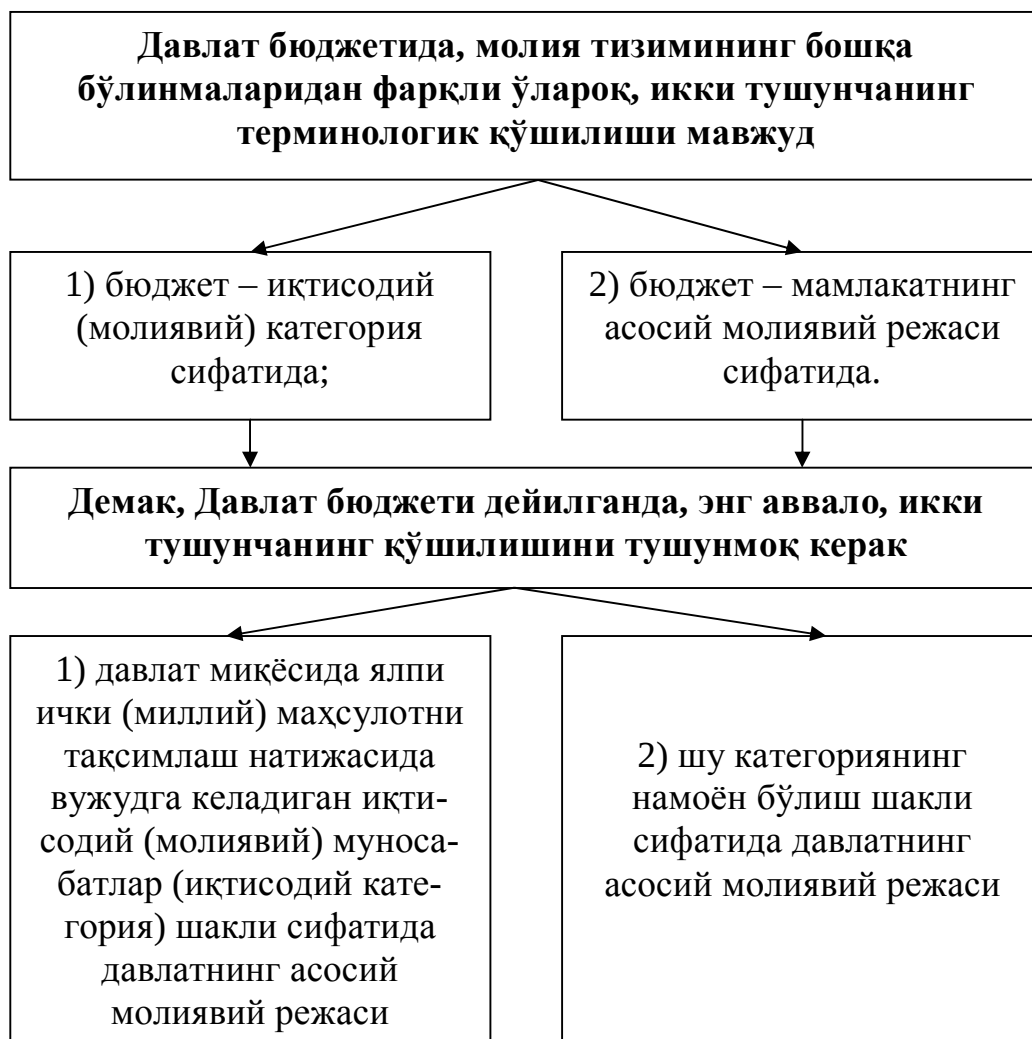
Давлат бюджети миллий иқтисодиёт корхоналарини техникавий жиҳатдан қайта қуроллантиришда алоҳида аҳамиятга эга. Бюджетдан иқтисодиётга қилинаётган харажатлар ва марказлаштирилган инвестицияларни молиялаштириш, энг аввало, ана шу мақсадларга хизмат қилади.

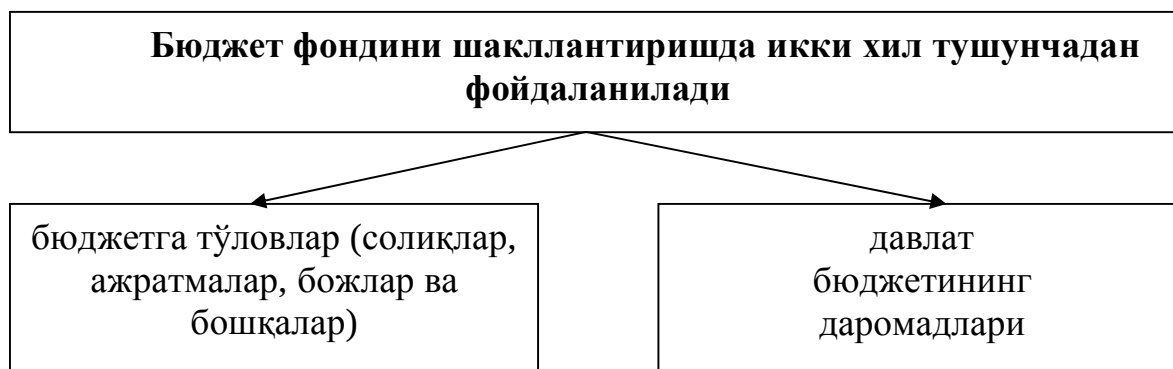
Айниқса, ижтимоий соҳа (маориф, соғлиқни сақлаш, маданият ва спорт, фан, ижтимоий таъминот) харажатларини молиялашти-

риш, оилаларга ижтимоий нафақа бериш, аҳоли учун ижтимоий аҳамият касб этган хизматлар баҳосидаги фарқларни бюджетдан қоплаш, давлат ҳокимияти органлари, бошқарув ва суд органларини сақлаш, фуқароларнинг ўз-ўзини бошқариш органларини молиялаштириш, мамлакатнинг муҳофаа қобилиятини мустаҳкамлаш каби вазифаларнинг ўз вақтида бажарилишини таъминлашда Давлат бюджетининг аҳамияти жуда бекиёсдир.

Мустақил ўзлаштириш учун чизмали материаллар

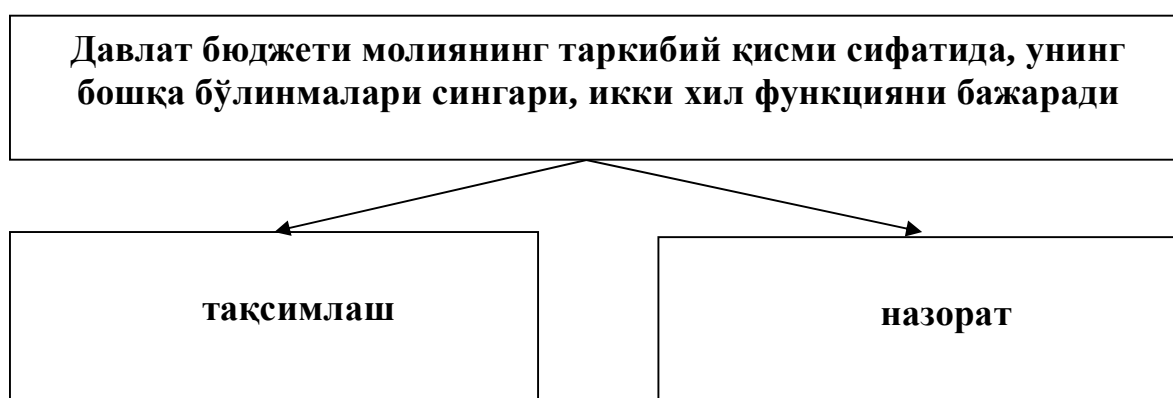

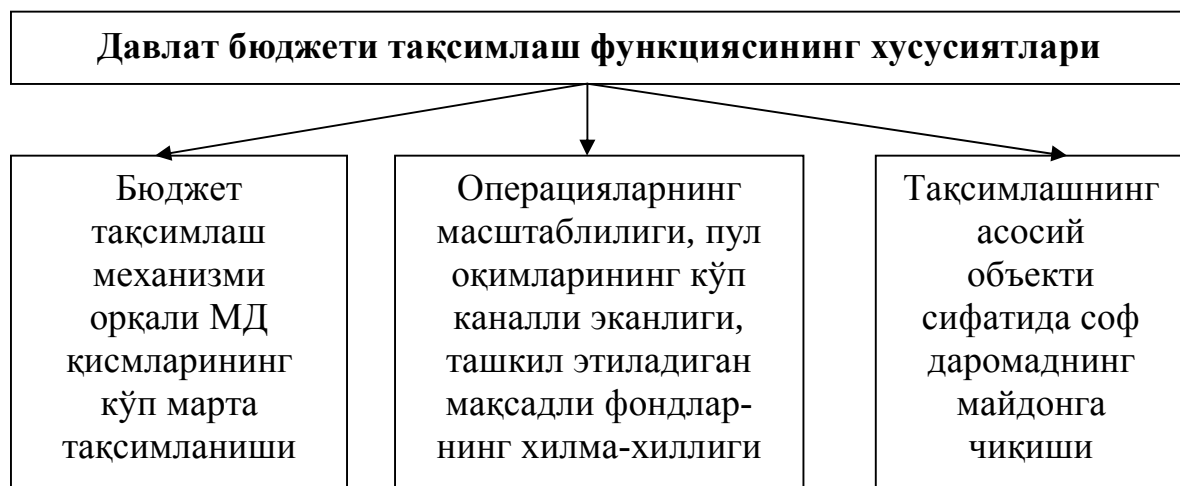

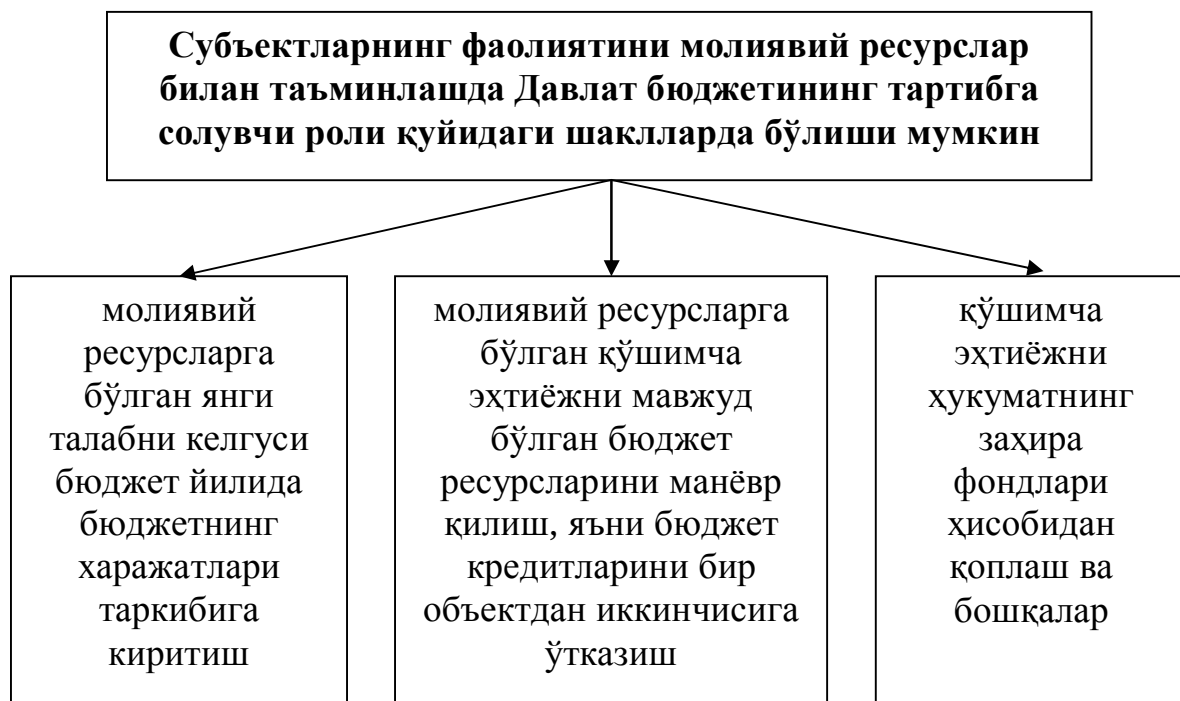
Давлат бюджетининг иқтисодий мазмуни деганда умумдават пул фондини шакллантириш, маблағларни бюджетлар ичида тақсимлаш ва субъектларни бюджетдан молиялаштириш натижасида вужудга келадиган, ўзаро боғланган тақсимлаш муносабатларининг бутун комплекси тушунилади

Мамлакатнинг асосий молиявий режаси кўринишида қонуний расмийлаштирилган, давлат пул фондларини яратиш (шакллантириш) ва улардан фойдаланиш борасидаги иқтисодий (молиявий) муносабатлар мажмуига Давлат бюджети дейилади

Баҳс-мунозара ёки назорат учун саволлар

- 1) Давлат бюджети нимага боғлиқ равишда вужудга келган ва ривожланган?
- 2) Давлат бюджети ўзида қандай муносабатларни ифодалайди?
- 3) Давлат бюджети учун қандай характерли хусусиятлар хос?
- 4) “Давлат бюджети” тушунчасида қандай тушунчалар терминологик жиҳатдан қўшилади?
- 5) Мамлакатнинг ялпи ички (миллий) маҳсулоти Давлат бюджети орқали тақсимланганда у қандай босқичларни босиб ўтади?
- 6) Бюджет фондини шакллантиришда қандай икки тушунчалардан фойдаланилади?
- 7) Қандай бюджет категорияларини биласиз?
- 8) Давлат бюджетининг иқтисодий мазмуни нималардан иборат?
- 9) Мамлакатнинг асосий молиявий режаси дейилганда нима назарда тутилади?
- 10) Давлат бюджети деб нимага айтилади?
- 11) Давлат бюджетининг моҳияти нималар орқали намоён бўлади?
- 12) Давлат бюджети бошқа иқтисодий (молиявий) категориялар билан қандай боғланган?
- 13) Давлат бюджети қандай функцияларни бажаради?
- 14) Давлат бюджетининг тақсимлаш ва назорат функциялари қандай характерли хусусиятларга эга?
- 15) Давлат бюджети тақсимлаш ва назорат функцияларининг миқдорий ва сифат томонлари нималардан иборат?
- 16) Бюджет механизми дейилганда нима тушунилади?
- 17) Давлат бюджетининг аҳамияти нималарда намоён бўлади?
- 18) Давлат бюджети мамлакатнинг молия тизимида қандай ўринни эгаллайди?

2-боб. Давлат бюджетининг даромадлари

Давлат бюджетининг даромадлари¹ мамлакат ялпи ички (миллий) маҳсулотини тақсимлаш ва қайта тақсимлаш умумий жараёнининг элементларидан бири бўлиб, улар оралиқ (транзит) характерга эга. Улар юридик ва жисмоний шахсларга тегишли бўлган даромадлар ва жамғармаларнинг бир қисмини бюджетга ўтказилиши натижасида вужудга келади. Бюджет даромадларининг моддий-буюмлашган мазмунини давлатнинг ихтиёрига бориб тушган пул маблағлари ташкил этади. Бу молиявий (бюджет) категориянинг намоён бўлиш шакли бюджетга бориб тушувчи турли солиқлар, тўловлар, йиғимлар, божлар ва ажратмалардан иборат.

Миқдорий жиҳатдан Давлат бюджетининг даромадлари яратилган (ишлаб чиқарилган) ялпи ички (миллий) маҳсулотда (миллий даромадда) давлатнинг улушини кўрсатади. Уларнинг абсолют ҳажми ва салмоғи мамлакатнинг ялпи ички (миллий) маҳсулоти (миллий даромади)нинг умумий ҳажми, у ёки бу даврда давлатнинг олдида турган сиёсий, иқтисодий, ижтимоий, муҳофаа ва бошқа вазифалар билан белгиланади. Ана шуларга мувофиқ равишда Давлат бюджетида маблағларни концентрация қилиш (тўплаш, йиғиш) миқдори ва уларни ундиришнинг шакл ва методлари аниқланади.

Бюджет даромадларини шакллантириш жараёнининг қуйидаги принципларга асосланиши мақсадга мувофиқдир:

- солиқларнинг бюджетга олиниши мамлакат миллий бойлиги манбаларининг тугашига олиб келмаслиги керак;
- солиқлар уларни тўловчилар ўртасида тенг (адолатли) тақсимланмоғи лозим;
- солиқларнинг ишлаб чиқарувчилар айланма фондлари ҳажмига таъсир кўрсатмаслиги;
- солиқларнинг соф даромадга нисбатан ҳисобланиши;
- давлат учун солиқларнинг ундирилиши иложи борица арзонроқ бўлиши лозим;
- солиқларнинг ундирилиш жараёни хусусий секторни сиқиб чиқармаслиги керак;
- субъектларнинг мустақил фаолият кўрсатишига риоя этиш (шароит яратиш). Бунинг маъноси шундан иборатки, субъектларга

¹ Бу ерда “Давлат бюджетининг даромадлари” ибораси бюджетга ундирилаётган солиқлар, тўловлар, божлар, ажратмалар ва бошқа барча даромадларни ўз ичига олади.

тегишли бўлган маблағлар бир қисмининг Давлат бюджетига олиниши уларнинг мустақил ривожланишига салбий таъсир кўрсатмаслиги керак. Бу чегарадан ошиб кетиш субъектларнинг мустақиллигини йўқотишга, касодга учраш ҳолларининг вужудга келишига, ички резервларни қидириб топишга ва ишлаб чиқаришнинг ўсиш суръатларини таъминлашга интилиш сусаяди, хуфёна иқтисодиётнинг ривожланишига олиб келади;

– субъектларнинг хатти-ҳаракати ва интилишига боғлиқ бўлмаган ҳолда вужудга келган даромадларнинг тўлиқ ёки қисман бюджетга олиниши. Маълум бир харажатларни амалга оширмасдан туриб олинган барча даромадлар субъектларнинг ихтиёрига қолдирилмасдан давлатнинг ихтиёрига ўтиши керак. Бу принципнинг таъсири остига субъектлар маъмуриятининг нотўғри, ноқонуний ҳаракати (масалан, давлат стандартларини бузиш ва бошқалар) натижасида олинган даромадлар ҳам киритилмоғи лозим;

– ишлаб чиқаришни кенгайтириш ва бошқа мақсадлар учун корхонанинг режалаштирилган эҳтиёжидан ортган суммаларни бюджетга олиш. Бу принцип давлат бюджетни даромадларини давлат корхоналарининг маблағлари ҳисобидан ташкил этишда қўлланилиши мумкин. У давлат корхоналарининг молиявий ҳолатини тартибга солади ва бир вақтнинг ўзида ижтимоий эҳтиёжларни қондиришда давлатнинг манфаатларини таъминлайди;

– бюджет механизмининг рағбатлантирувчи таъсирини таъминлаш. Субъектлар ихтиёридан маблағларнинг бюджетга олиниши уларнинг самарали фаолият кўрсатишини рағбатлантириши керак. Бу ерда қўйилган вазифа фақатгина Давлат бюджетни даромадларини миқдорий жиҳатдан таъминлаш эмас, балки шу орқали корхонада фаолият кўрсатаётган меҳнат жамоаларининг манфаатларига, улар фаолиятининг сифат кўрсаткичларига тўловларнинг таъсирчанлигини кучайтиришдир;

– бюджет даромадларини шакллантиришда улушли иштирок этиш. Бу принцип аҳоли маблағлари ҳисобидан бюджет даромадларини шакллантиришда қўлланилиб, унинг натижасида аҳоли даромадларининг бир қисми улар олган даромадларининг даражасига боғлиқ равишда бюджетга ўтказилади.

Давлат бюджетининг даромадлари ўзларининг манбалари, ижтимоий-иқтисодий характери, мулкчилик шакли, солиқ ва тўловларнинг тури, маблағларнинг тушиш шакли ва уларни бюджетга ундириш методларига мувофиқ классификация қилиниши мумкин.

Энг аввало, Давлат бюджетининг даромадлари ўзларининг манбаларига кўра қуйидаги уч гуруҳга бўлинади:

- солиқли даромадлар;
- носолиқли даромадлар;
- тикланмайдиган (қайтарилмайдиган) тарзда ўтказиладиган пул маблағлари.

Бюджетнинг солиқли даромадлари таркиби мамлакат солиқ қонунчилигига мувофиқ умумдават солиқлари ва йиғимлари, маҳаллий солиқлар ва йиғимлар, божхона божлари, бож йиғимлари ва бошқа бож тўловлари, давлат божи, пеня ва жарималардан иборат.

Носолиқли даромадлар таркибига қуйидагилар киради:

- давлат мулкидан фойдаланишдан олинган даромадлар (солиқлар ва йиғимлар тўғрисидаги қонунчиликка мувофиқ тўланган солиқ ва йиғимлардан сўнг);
- бюджет ташкилотлари томонидан кўрсатилган ҳақли (тўлови) хизматлардан келган даромадлар (солиқлар ва йиғимлар тўғрисидаги қонунчиликка мувофиқ тўланган солиқ ва йиғимлардан сўнг);
- фуқаролик-ҳуқуқий, маъмурий ва жиной чораларни қўллаш натижасида олинган маблағлар, жумладан, жарималар, конфискациялар, компенсациялар ва давлат субъектларига етказилган зарарларни тиклаш бўйича олинган маблағлар ва мажбурий ундирилган бошқа маблағлар;
- молиявий ёрдам кўринишидаги даромадлар (бюджет ссудалари ва бюджет кредитларидан ташқари);
- бошқа носолиқли даромадлар.

Бюджет даромадларининг таркибига тушумларнинг қуйидаги кўринишлари ҳисобга олиниши мумкин:

- давлат мулкани вақтинчалик фойдаланишга бериш натижасида ижара ҳақи ёки бошқа кўринишда олинadиган маблағлар;
- кредит муассасаларидаги ҳисоб варақларида бюджет маблағларининг қолдиғи бўйича фоизлар кўринишида олинadиган маблағлар;
- давлат мулкига тегишли бўлган мол-мулкни гаровга ёки ишончли бошқарувга беришдан олинadиган маблағлар;
- қайтариш ва ҳақ олиш асосида бошқа бюджетларга, хорижий давлатларга ёки бошқа юридик шахсларга берилган бюджет маблағларидан фойдаланганлик учун ҳақ;

- давлатга қисман тегишли бўлган хўжалик жамиятлари устав капиталининг ҳиссасига ёки акциялар бўйича дивидентларга тўғри келадиган фойда кўринишидаги даромадлар;

- давлат унитар корхоналари фойдасининг бир қисми (солиқлар ва йиғимлар тўғрисидаги қонунчиликка мувофиқ тўланган солиқ ва йиғимлардан сўнг);

- давлатга тегишли бўлган мол-мулкдан фойдаланиш натижасида олинadиган қонунчиликда кўзда тутилган бошқа даромадлар.

Бюджетнинг даромадлар қисмини тўлдиришнинг манбаларидан бири бюджет тизимида бошқа даражада турган бюджетдан дотациялар, субвенциялар ва субсидиялар ёки маблағларни қайтарилмаслик ва тикламасликнинг бошқа шаклларида олинadиган молиявий ёрдамдир. Бундай молиявий ёрдамлар маблағларни олувчи бюджетнинг даромадларида ўз ифодасини топиши керак. Жисмоний ва юридик шахслардан, халқаро ташкилотлар ва хорижий давлатлар ҳукуматларидан қайтарилмайдиган ёки тикланмайдиган шаклда ўтказилаётган маблағлар ҳам бюджетнинг шундай даромадлари таркибига киради.

Ҳозирги амалиётда Давлат бюджетининг даромадлари қуйидаги тартибда классификация қилинапти:

1. Тўғри (бевосита) солиқлар. Уларнинг таркибига юридик шахсларнинг фойдасидан олинadиган солиқ; савдо ва умумий овқатланиш корхоналари учун ягона солиқ тўловидан Давлат бюджетига ажратмалар; ягона солиқ тўловидан (микрофирмалар ва кичик корхоналар билан биргаликда) Давлат бюджетига ажратмалар; жисмоний шахсларнинг даромадидан олинadиган солиқ ва тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланаётган юридик ва жисмоний шахсларнинг даромадидан олинadиган қатъий солиқ киради.

2. Эгри (билвосита) солиқлар. Бу солиқларнинг таркиби қўшилган қиймат солиғи; акцизлар; божхона божлари; жисмоний шахслардан олинadиган ягона бож тўлови; транспорт воситалари учун бензин, дизель ёқилғиси ва газ истеъмолига жисмоний шахслардан олинadиган солиқдан иборат.

3. Ресурс тўловлари ва мол-мулк солиғи. Бу гуруҳга кирувчи солиқлар ва тўловлар мол-мулк солиғи; ер солиғи; ер ости бойликларидан фойдаланганлик учун солиқ ва сув ресурсларидан фойдаланганлик учун солиқни ўз ичига олади.

4. Устама фойдадан олинadиган солиқ.

5. Ободонлаштириш ва ижтимоий инфратузилмани ривожлантириш учун солиқ.

6. Бошқа даромадлар.

Ўзининг ижтимоий-иқтисодий белгисига кўра, Давлат бюджетининг даромадлари икки гуруҳга бўлиниши мумкин:

- хўжалик юритувчи субъектлардан олинадиган даромадлар;
- аҳолидан тушумлар.

Мулкчилик шаклига кўра, Давлат бюджетининг даромадлари қуйидаги кўринишларда бўлиши мумкин:

- нодавлат сектордан олинадиган даромадлар;
- давлат хўжаликларидан олинадиган даромадлар;
- аҳолидан олинадиган маблағлар.

Бюджет даромадларининг юқорида санаб ўтилган ҳар бир гуруҳлари даромадларнинг манбалари, тўловларнинг турлари ва ҳоказолар бўйича кичик гуруҳларга бўлиниши ҳам мумкин. Масалан, давлат хўжаликларидан олинадиган даромадларга давлат корхона ва ташкилотларининг тўловлари, давлат мулкани сотишдан олинадиган даромадлар, давлат ташкилотлари томонидан кўрсатиладиган хизматлардан олинадиган даромадлар киради. Аҳолидан бюджетга келиб тушадиган маблағлар эса солиқлар ва бошқа ихтиёрий тўловлардан иборат бўлиши мумкин.

Ўз навбатида, ҳар бир кичик гуруҳларга бириктирилган Давлат бюджетининг даромадлари тушумларнинг алоҳида туридан иборат. Масалан, давлат корхоналари томонидан бюджетга ўтказиладиган даромадларнинг таркибига қўшилган қиймат солиғи, акцизлар, даромад (фойда) солиғи ва бошқалар киради. Шунингдек, давлат мулкidan олинадиган даромадлар таркиби божхона даромадларидан, эгасиз ва мусодара қилинган мол-мулкни, талаб қилиб олинмаган юклар ва почта жўнатмаларини, мерос ҳуқуқи бўйича давлатга ўтган мол-мулкларни реализация қилишдан олинган тушумлардан иборат. Давлат ташкилотлари ва муассасалари томонидан кўрсатилган хизматлар учун олинган даромадларга давлат автомобиль инспекциялари томонидан ундириладиган йиғимлар, товар белгиларини қайд этганлик учун йиғимлар, ўлчов асбобларини давлат текширувидан ўтказилганлиги учун ҳақ, суд ва арбитраж органлари ҳамда нотариаль идоралари томонидан аҳолига кўрсатилган хизматлар учун олинадиган ҳақ ва бошқалар киради.

Давлат бюджетининг даромадлари мажбурий ёки ихтиёрий тарзда (шаклда) мобилизация (жалб) қилиниши мумкин. Бунда да-

ромадларни мажбурий шаклда мобилизация (жалб) қилиш ҳал қилувчи ролни ўйнайди. Ихтиёрий шаклдаги тўловларга давлат облигацияларини ва пул-буюм лотереяларини реализация қилишдан олинган тушумлар киради. Давлат бюджети даромадларини шакллантиришдаги мажбурийлик юридик ва жисмоний шахслар томонидан маълум бир маблағлар белгиланган муддатларда бюджетга ўтказилиши зарурлигини англатади. У ёки бу тўловни қонун томонидан мажбурий деб эътироф этилиши тўланмаган суммаларнинг мажбурий ундирилишини кўзда тутаяди. Бу ҳолат бюджетнинг ижроси учун жуда катта аҳамиятга эга бўлиб, маблағларни тўлиқ ва ўз вақтида бюджетга мобилизация қилишга (жалб этишга) йўналтирилган.

Субъектларнинг даромадлари Давлат бюджети ихтиёрига икки хил методларни қўллаш эвазига олиниши мумкин:

- 1) солиқли методлар;
- 2) носолиқли методлар.

Солиқли методлар учун маблағларнинг давлат бюджети фойдасига аниқ белгиланган миқдорларда ва олдиндан ўрнатилган муддатларда ундирилиши характерлидир. Солиқларнинг ундирилиши мамлакат ялпи ички (миллий) маҳсулоти ва миллий даромадининг тақсимланиши ва қайта тақсимланиши билан боғлиқ. Улар ёрдамида хўжалик юритувчи субъектлар ва аҳолига тегишли бўлган маблағларнинг бир қисми давлат ихтиёрига ўтказилади. Солиқларнинг таркибига қўшилган қиймат солиғи, акцизлар, даромад (фойда) солиғи, ер солиғи, мол-мулк солиғи ва бошқа солиқлар киради.

Носолиқли даромадлар давлатга тегишли бўлган корхона ва ташкилотлардан олиннадиган тўловлардир.

Давлат мулкига айланадиган ва қайтарилишини талаб этмайдиган маблағлар ҳам Давлат бюджетининг даромадлари бўлиши мумкин. Бироқ айрим тўловлар давлатнинг ихтиёрига вақтинчалик фойданиш учун ўтказилиши ҳам мумкин. Бундай ҳолда давлат олинган маблағларни сарф этса-да, у бу маблағларни белгиланган муддатларда ва тўлиқ равишда қайтаришга мажбур. Ана шундай бюджет даромадларининг кўринишларидан бири давлат облигацияларини реализация қилишдан олинган тушумлар ҳисобланади. Давлат бюджетининг даромадларига улар шартли равишда, фақат шу йилнинг бюджети даромадлари нуктаи-назаридан киритилиши мумкин.

Давлат бюджети даромадларининг деярли барчаси сарфланиш нуқтаи-назаридан олдиндан мўлжалланган мақсадларга эга эмас. Улар умумий фондга туширилади ва одатдаги молиялаштириш тартибида фойдаланилади. Бюджет даромадларининг фақат баъзи бирларигина олдинган белгиланган мақсадлар учун мўлжалланган. Уларнинг таркибига ижтимоий суғурта бадалларини киритиш мумкин.

Солиқлар, тўловлар, йиғимлар, божлар ва мажбурий ажратмаларнинг алоҳида шакллари ва турларининг йиғиндиси давлат бюджети даромадларининг ягона тизимини шакллантиради. Турли субъектлардан келиб тушадиган Давлат бюджетининг даромадлари умумдавлат эҳтиёжларини таъминлаб, бир-бири билан ўзаро боғлангандир.

Давлат бюджети даромадларининг таркиби ва унинг тузилмаси доимий бўлмасдан, улар мамлакат тараққиёти ва давлатнинг олдидаги вазифаларнинг ўзгаришига мувофиқ равишда ўзгариб боради. Масалан, Ўзбекистон Республикаси Давлат бюджетининг даромадлари учун 2007 йилда қуйидаги таркиб ва тузилма хосдир (1-жадвалга қаранг).

Демак, 1-жадвалда келтирилган рақамлардан кўриниб турибдики, Ўзбекистон Республикаси Давлат бюджети даромадлари 2007 йилда тўғри (бевосита) солиқлар, эгри (билвосита) солиқлар, ресурс тўловлари ва мол-мулк солиғи, устама фойдадан олинadиган солиқ, ободонлаштириш ва ижтимоий инфратузилмани ривожлантириш учун солиқ ва бошқа даромадлардан таркиб топган. Давлатимиз бюджетининг даромадлари таркибий тузилмасида эгри (билвосита) солиқлар, яъни қўшилган қиймат солиғи, акцизлар, божхона божлари, жисмоний шахслардан олинadиган ягона бож тўлови ва транспорт воситалари учун бензин, дизель ёқилғиси ва газ истеъмолига жисмоний шахслардан олинadиган солиқлар ҳал қилувчи ролни ўйнамоқда. Айнан шу гуруҳга кирувчи солиқлар ҳисобидан Давлат бюджети даромадларининг қарийб ярми (48,6%) шаклланаёпти. Бу ердаги солиқлар орасида қўшилган қиймат солиғи (24,7%) ва акцизлар (18,0%) Давлат бюджети даромадларини шакллантиришда алоҳида аҳамиятга эгадир. Биргина қўшилган қиймат солиғи ёрдамида Давлат бюджети даромадлари қарийб $\frac{1}{4}$ қисмининг шаклланаётганлиги бу солиқнинг бюджет даромадлари тузилмасидаги ўрнининг қандай эканлигини яққол кўрсатаёпти.

**Ўзбекистон Республикаси Давлат бюджети
даромадларининг таркиби ва тузилмаси²**

Д а р о м а д л а р	2007 йил (режа)	
	млн. сўмда	% да
1. Тўғри (бевосита) солиқлар	1 219 647,9	23,9
1.1. Юридик шахслардан олинadиган фойда солиғи	261 720,9	5,1
1.2. Савдо ва умумий овқатланиш корхоналари учун ягона солиқ тўловидан Давлат бюджетига ажратмалар	110 800,0	2,2
1.3. Ягона солиқ тўловидан (микрофирмалар ва кичик корхоналар билан биргаликда) Давлат бюджетига ажратмалар	103 888,9	2,0
1.4. Жисмоний шахсларнинг даромадидан олинadиган солиқ	689 038,1	13,5
1.5. Тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланаётган юридик ва жисмоний шахсларнинг даромадидан олинadиган қатъий солиқ	54 200,0	1,1
2. Эгри (билвосита) солиқлар	2 478 178,1	48,6
2.1. Қўшилган қиймат солиғи	1 261 691,5	24,7
2.2. Акцизлар	915 682,1	18,0
2.3. Божхона божлари	116 136,6	2,3
2.4. Жисмоний шахслардан олинadиган ягона бож тўлови	73 417,4	1,4
2.5. Транспорт воситалари учун бензин, дизель ёқилғиси ва газ истеъмолига жисмоний шахслардан олинadиган солиқ	111 250,5	2,2
3. Ресурс тўловлари ва мол-мулк солиғи	931 800,0	18,3
3.1. Мол-мулк солиғи	191 400,0	3,8
3.2. Ер солиғи;	180 300,0	3,5
3.3. Ер ости бойликларидан фойдаланганлик учун солиқ	531 000,0	10,4
3.4. Сув ресурсларидан фойдаланганлик учун солиқ	29 100,0	0,6
4. Устама фойдадан олинadиган солиқ	161 091,4	3,2
5. Ободонлаштириш ва ижтимоий инфратузилмани ривожлантириш учун солиқ	112 145,5	2,2
6. Бошқа даромадлар	198 005,0	3,9
Давлат бюджетининг жами даромадлари³	5 100 867,9	100,0

² Жадвал Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2006 йил 18 декабрдаги ПП-532 – сонли “2007 йилда Ўзбекистон Республикаси Давлат бюджетининг параметрлари ва асосий мароиктисодий кўрсаткичларнинг прогнози тўғрисида”ги қарори материаллари асосида тузилган.

³ Давлат мақсадли фондларининг маблағларисиз.

Шунингдек, Давлат бюджети даромадларининг таркибий тузилмасида тўғри (бевосита) солиқлар ҳам ўз ўрнига эга. Улар ёрдамида бюджет даромадларининг деярли $\frac{1}{4}$ қисми ташкил топаяпти. Унинг асосий қисми (жами тўғри (бевосита) солиқларнинг 56,5%) эса жисмоний шахслардан олинадиган даромад солиғининг ҳиссасига тўғри келаяпти. Бу ерда юридик шахслардан олинадиган фойда солиғи ҳам шу гуруҳга кирувчи бошқа солиқларга нисбатан бюджет даромадларини шакллантиришда алоҳида ролни (5,1%) ўйнамоқда.

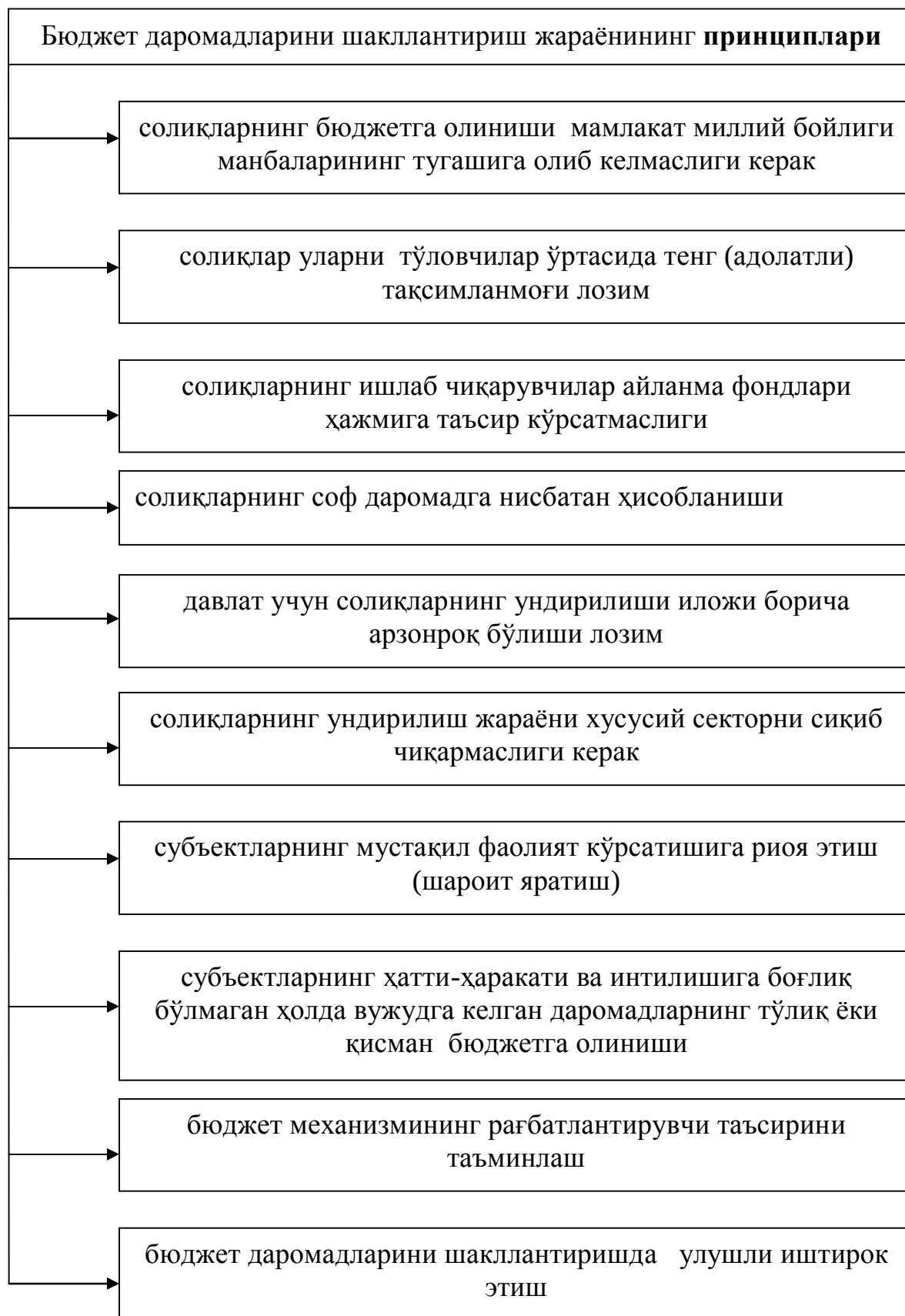
Ресурс тўловлари ва мол-мулк солиғи ёрдамида Давлат бюджети даромадларининг 18,3% ташкил топаяпти. Унинг асосий қисми (шу гуруҳга кирувчи солиқларнинг 57,0%) ер ости бойликларидан фойдаланганлик учун солиққа тўғри келаяпти.

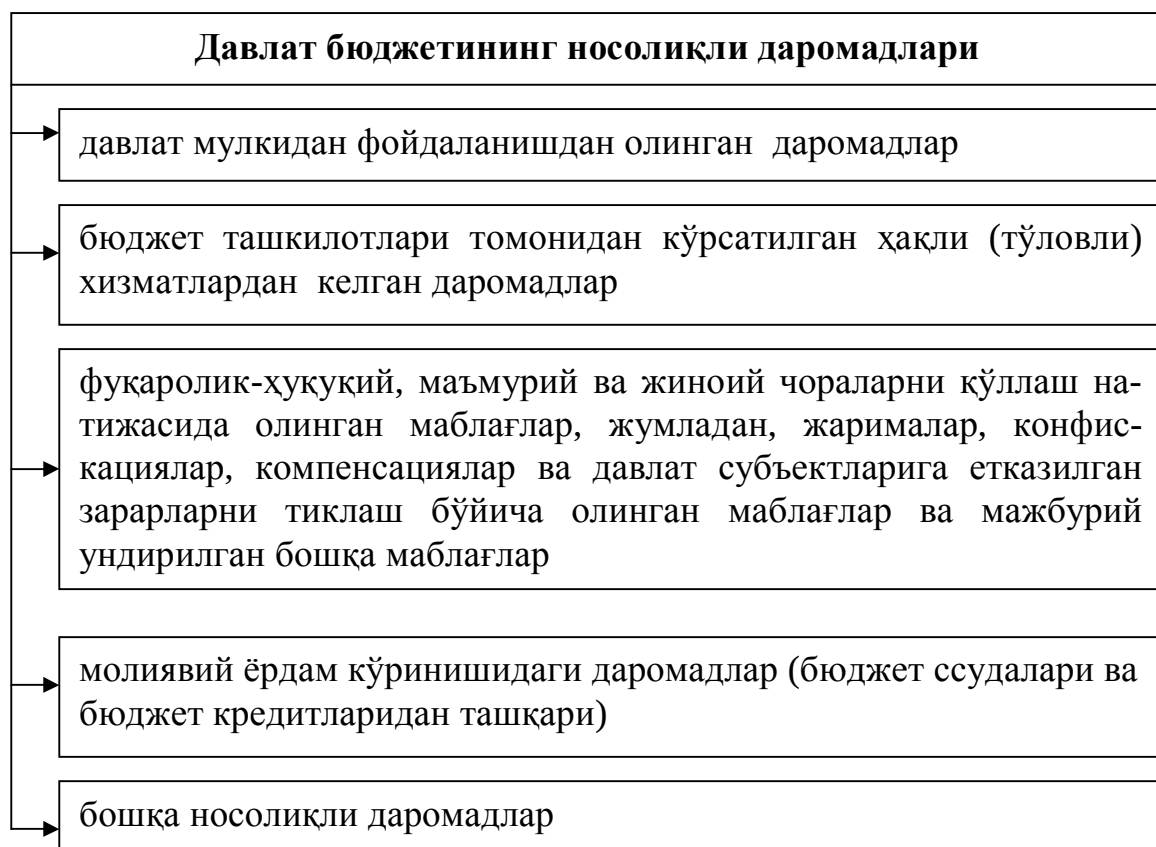
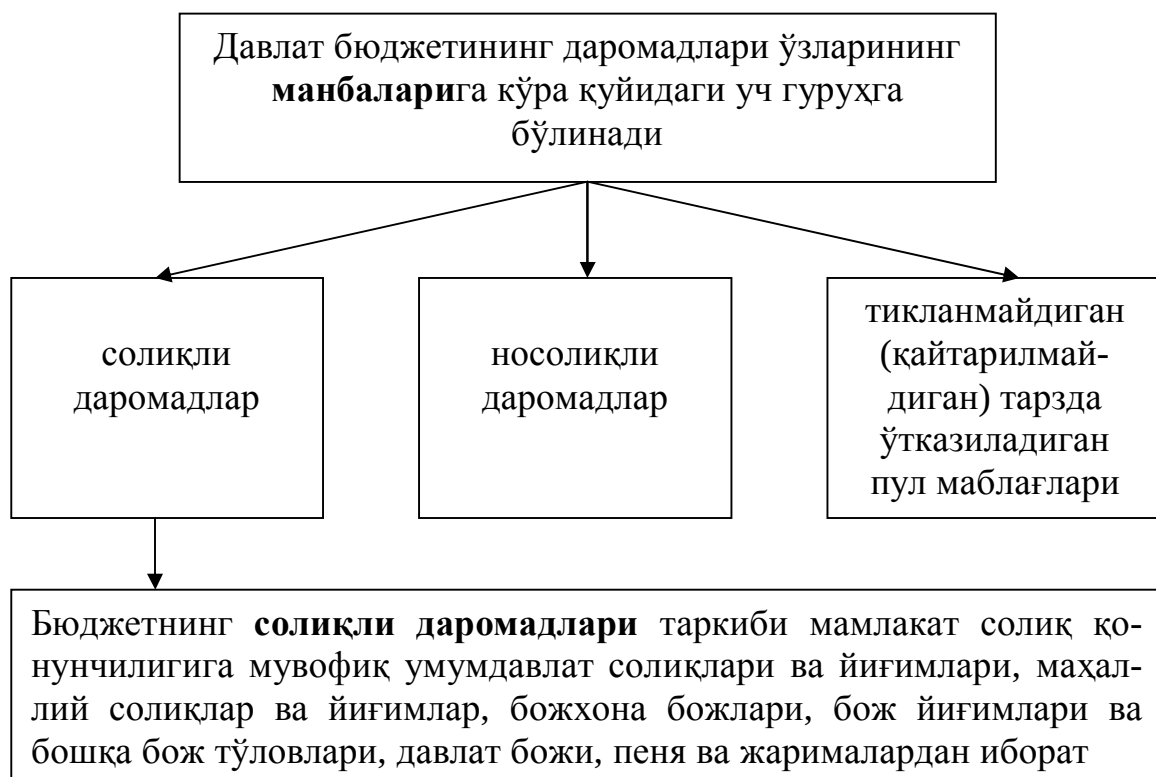
Миллий иқтисодиётда қўлланилаётган Давлат бюджети даромадлари тизимининг самарадорлиги маблағларнинг бюджетга тушумини ташкил этишга бевосита боғлиқ. Бу нарса ўз ичига қуйидагиларни олади:

- бюджетга тегишли бўлган даромадларни (солиқлар, тўловлар, божлар;
- жратмалар ва бошқалар) ҳуқуқий жиҳатдан расмийлаштириш;
- маблағлар тушумининг ҳажми ва муддатларини аниқлаш тартиби;
- даромадларни (тўловларни) бюджетга ўтказиш тартиби;
- бюджетга даромадларни тўловчиларни ҳисобга олиш;
- бюджетга даромадларни тўловчиларнинг жавобгарлиги;
- бюджетга даромадларни ўз вақтида ва тўлиқ ўтказилишини таъминлашга йўналтирилган чора-тадбирлар тизими;
- бюджетга даромадларни ундиришда солиқ органларининг ҳуқуқ ва мажбуриятлари.

Юқоридагиларни ишлаб чиқиш ва амалга оширишда давлат ва бюджетга даромадларни тўловчилар ўртасидаги манфаатларнинг оқилоналигини таъминлашга катта эътибор бермоқ лозим.

Мустақил ўзлаштириш учун чизмали материаллар

Бюджет даромадларининг таркибига **тушумлар**нинг қуйидаги кўринишлари ҳисобга олиниши мумкин:

→ давлат мулкани вақтинчалик фойдаланишга бериш натижасида ижара ҳақи ёки бошқа кўринишда олинадиган маблағлар

→ кредит муассасаларидаги ҳисоб варақларида бюджет маблағларининг қолдиғи бўйича фоизлар кўринишида олинадиган маблағлар

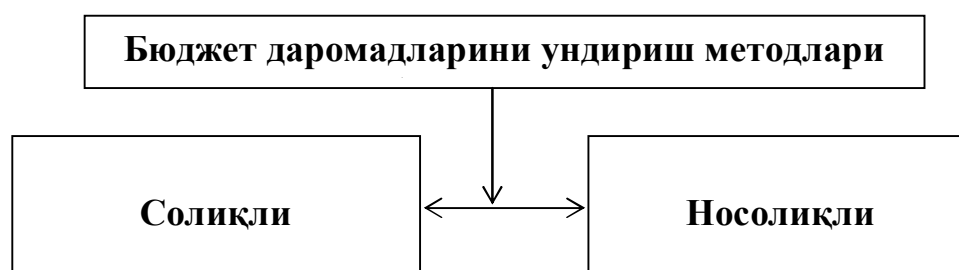
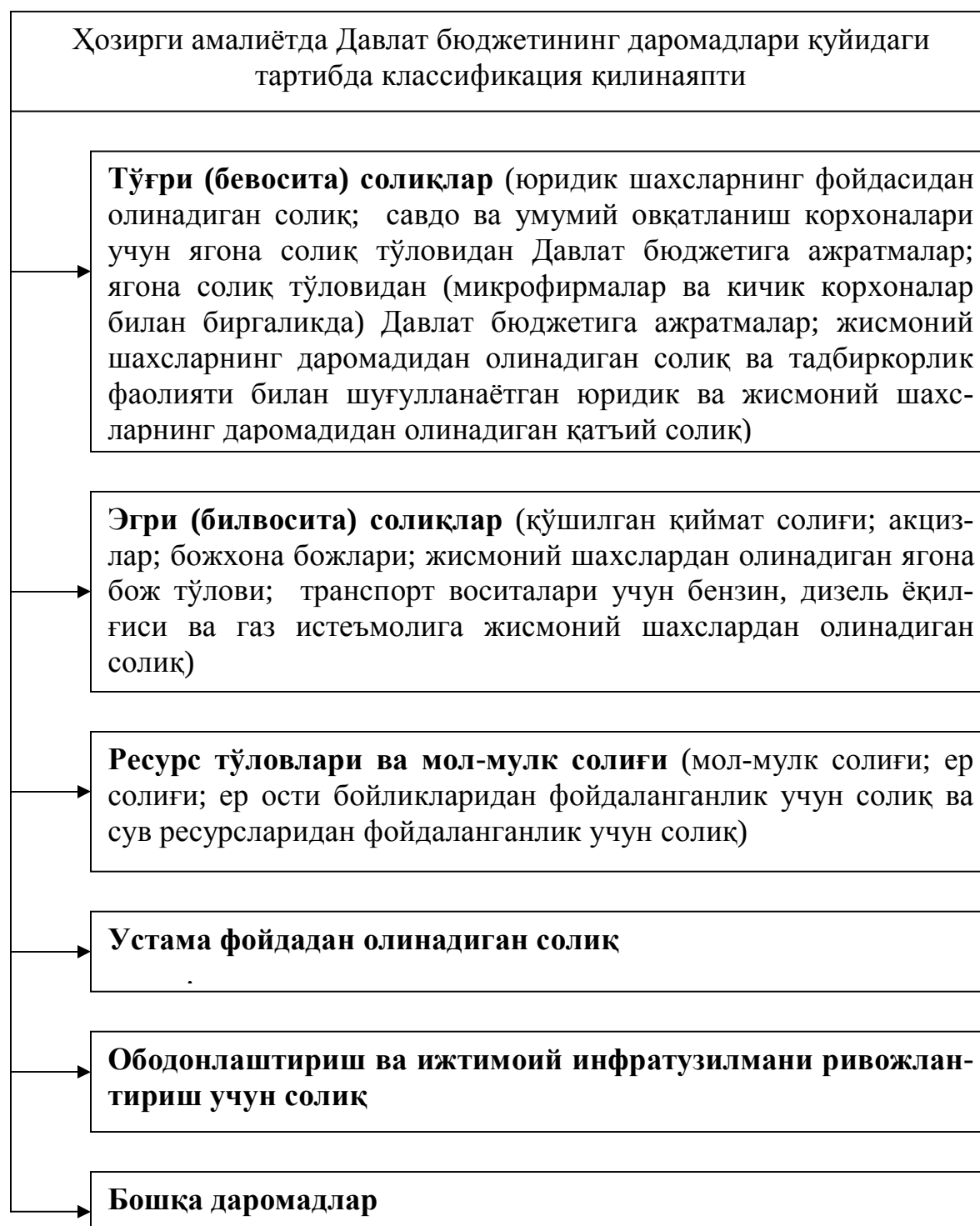
→ давлат мулкига тегишли бўлган мол-мулкни гаровга ёки ишончли бошқарувга беришдан олинадиган маблағлар

→ қайтариш ва ҳақ олиш асосида бошқа бюджетларга, хорижий давлатларга ёки бошқа юридик шахсларга берилган бюджет маблағларидан фойдаланганлик учун ҳақ

→ давлатга қисман тегишли бўлган хўжалик жамиятлари устав капиталининг ҳиссасига ёки акциялар бўйича дивидентларга тўғри келадиган фойда кўринишидаги даромадлар

→ давлат унитар корхоналари фойдасининг бир қисми (солиқлар ва йиғимлар тўғрисидаги қонунчиликка мувофиқ тўланган солиқ ва йиғимлардан сўнг)

→ давлатга тегишли бўлган мол-мулкдан фойдаланиш натижасида олинадиган қонунчиликда кўзда тутилган бошқа даромадлар

Миллий иқтисодиётда қўлланилаётган Давлат бюджети даромадлари тизимининг самарадорлиги **маблағларнинг бюджетга тушумини ташкил этишга** бевосита боғлиқ. Бу нарсга ўз ичига қуйидагиларни олади

бюджетга тегишли бўлган даромадларни (солиқлар, тўловлар, божлар, ажратмалар ва бошқаларни) ҳуқуқий жиҳатдан расмийлаштириш

маблағлар тушумининг ҳажми ва муддатларини аниқлаш тартиби

даромадларни (тўловларни) бюджетга ўтказиш тартиби

бюджетга даромадларни тўловчиларни ҳисобга олиш

бюджетга даромадларни тўловчиларнинг жавобгарлиги

бюджетга даромадларни ўз вақтида ва тўлиқ ўтказилишини таъминлашга йўналтирилган чора-тадбирлар тизими

бюджетга даромадларни ундиришда солиқ органларининг ҳуқуқ ва мажбуриятлари

Юқоридагиларни ишлаб чиқиш ва амалга оширишда давлат ва бюджетга даромадларни тўловчилар ўртасидаги манфаатларнинг оқилоналигини таъминлашга катта эътибор бермоқ лозим

Баҳс-мунозара ёки назорат учун саволлар

- 1) Нима учун Давлат бюджетининг даромадлари оралиқ характерига эга?
- 2) Давлат бюджети даромадларининг моддий-буюмлашган шаклини нималар ташкил этади?
- 3) Бюджет даромадларини шакллантириш жараёнининг асосий принциплари нималардан иборат?
- 4) Давлат бюджетининг даромадлари қандай меъзонлар асосида классификация қилиниши мумкин?
- 5) Давлат бюджетининг даромадлари ўзининг манбаларига кўра қандай гуруҳларга бўлинади?
- 6) Бюджетнинг солиқли даромадлари таркиби нималардан иборат?
- 7) Давлат бюджетининг носолиқли даромадлари таркибига нималар киради?
- 8) Бюджет даромадларининг таркибига тушумларнинг қандай турлари (кўринишлари) ҳисобга олиниши мумкин?
- 9) Ҳозирги амалиётда Давлат бюджетининг даромадлари қандай тартибда классификация қилинапти?
- 10) Тўғри (бевосита) ва эгри (билвосита) солиқларнинг таркиби нималардан иборат?
- 11) Ўзининг ижтимоий-иқтисодий белгисига кўра Давлат бюджетининг даромадлари қандай гуруҳларга бўлиниши мумкин?
- 12) Мулкчилик шаклига кўра Давлат бюджетининг даромадлари қандай кўринишларга эга бўлиши мумкин?
- 13) Субъектларнинг даромадлари Давлат бюджети ихтиёрига қандай методларни қўллаш эвазига олинапти?
- 14) Ҳозирги шароитда Давлат бюджети даромадларининг таркиби нималардан иборат ва унинг тузилмаси қандай?
- 15) Миллий иқтисодиётда қўлланилаётган Давлат бюджети даромадлари тизимининг самарадорлиги нимага бевосита боғлиқ ва у ўз ичига нималарни олади?
- 16) “Давлат бюджети даромадлари” ва “Давлат даромадлари” тушунчалари ўртасида баробарлик (тенглик) белгисини қўйиш мумкинми?

3-боб. Давлат бюджетининг харажатлари

Давлат бюджетининг харажатлари умумий молиявий категория бўлган бюджетнинг кўринишларидан бири бўлиб, унга тегишли бўлган умумий хусусиятларга эгадир, яъни улар тақсимлаш характериغا эга, ифодаланишнинг пул шакли хос, пул фондларининг амал қилиши билан боғланган ва давлат томонидан ташкил қилинади. Шу билан биргаликда Давлат бюджетининг харажатлари бир бутуннинг ўзига хос қисми бўлганлиги учун улар давлатнинг марказлаштирилган пул фондлари маблағларидан фойдаланиш ва тегишли фондларни шакллантириш билан боғлиқдир. Бу тақсимлаш муносабатларининг моддий-буюмлашган шакли турли соҳаларга йўналтириладиётган бюджет маблағларининг ҳаракатидан иборат.

Давлат бюджетининг харажатлари харажатларнинг конкрет турлари орқали намоён бўлади. Бюджет харажатлари конкрет турларининг хилма-хиллиги эса, ўз навбатида, қуйидаги омилларнинг мавжудлиги билан белгиланади: давлатнинг иқтисодий табиати ва функциялари; мамлакатнинг ижтимоий-иқтисодий тараққиёт даражаси; бюджетнинг миллий иқтисодиёт билан боғланганлиги; иқтисодий муносабатларнинг ривожланганлик даражаси; бюджет маблағларининг намоён бўлиш шакллари ва ҳ. к.

Жамиятнинг иқтисодий ҳаётида бюджет харажатларининг роли ва аҳамиятини аниқлаш учун уларни маълум белгиларга кўра туркумлаштириш мақсадга мувофиқ. Улар ўзларининг иқтисодий мазмуни, ижтимоий такрор ишлаб чиқаришдаги роли, ишлаб чиқариш тармоқлари ва фаолият турлари, ижтимоий мўлжалланганлиги бўйича ва маълум мақсадларига кўра алоҳида гуруҳларга ажратиши мумкин.

Энг аввало, ўзининг иқтисодий мазмунига кўра, Давлат бюджетининг харажатлари капитал ва жорий харажатларга бўлинади.

Бюджетнинг капитал харажатлари инновацион ва инвестицион фаолиятга йўналтирилган харажатлардир. Бу харажатларнинг таркибига:

а) тасдиқланган инвестицион дастурга мувофиқ ҳаракатдаги ёки янгидан ташкил этиладиётган юридик шахсларга инвестициялар учун мўлжалланган харажатлар;

б) юридик шахсларга инвестицион мақсадлар учун бюджет кредитлари сифатида бериладиган маблағлар;

в) кенгайтирилган такрор ишлаб чиқариш билан боғлиқ бўлган капитал таъмирлашни амалга ошириш харажатлари ва шу билан боғлиқ бўлган бошқа харажатлар;

г) амалга оширилиши давлат мулкига тегишли бўлган мулкни ошириш ёки уни янгидан яратишга олиб келадиган харажатлар;

д) Давлат бюджети харажатларининг иқтисодий туркумланишига мувофиқ бюджетнинг капитал харажатлари таркибига киритиладиган бошқа харажатлар.

Давлат бюджетининг капитал харажатлари таркибида Тараққиёт бюджети шакллантирилиши мумкин.

Давлат ҳокимият органлари, маҳаллий ўз-ўзини бошқариш органлари, бюджет ташкилотларининг жорий фаолиятини таъминлашга йўналтирилган бюджет харажатлари, бошқа бюджетлар ва иқтисодиёт алоҳида тармоқларига дотация, субсидия ва субвенция шаклида кўрсатиладиган давлат томонидан қўллаб-қувватлаш билан боғлиқ бўлган харажатлар ва Давлат бюджети харажатларининг туркумланишига мувофиқ капитал харажатларнинг таркибига киритилмаган бошқа харажатлар бюджетнинг жорий харажатлари дейилади.

Такрор ишлаб чиқаришдаги ролига кўра, Давлат бюджетининг харажатлари миллий иқтисодиётга (хўжаликка) қилинадиган харажатлар ва ижтимоий соҳа ҳамда аҳолини ижтимоий қўллаб-қувватлаш харажатларига бўлинади. Бу харажатларга, энг аввало, давлат корхоналари ва давлат улуши бор бўлган корхоналарнинг устав капиталини шакллантириш, уларни янада кенгайтириш ва ривожлантириш, давлат моддий захираларини яратиш харажатлари киради. Бюджетнинг ижтимоий соҳа ҳамда аҳолини ижтимоий қўллаб-қувватлаш харажатлари ҳам ижтимоий жиҳатдан зарур бўлган харажатлардир. Бу харажатлар истеъмол фондларини шакллантириш билан боғлиқ. Уларнинг бир қисми жамият аъзоларининг индивидуаль эҳтиёжларини, бошқа бир қисми эса бутун жамиятнинг эҳтиёжларини қондиришга мўлжалланган. Бу ерда Давлат бюджетининг харажатлари ижтимоий истеъмол фондларини (мамлакатнинг муҳофаа фонди, илмий тадқиқотлар фонди ва бошқалар) шакллантиришни тўлиқ, шахсий истеъмол фондларини эса қисман (номарказлаштирилган молиявий ресурслар билан биргаликда) таъминлайди. Шу билан биргаликда, бюджет маблағларининг катта қисми шахсий истеъмол фондларининг ижтимоий истеъмол фондларига (маориф, соғлиқни сақлаш, маданият ва спорт, фан, ижти-

мой суғурта ва ижтимоий таъминот, аҳоли учун ижтимоий аҳамият касб этган хизматлар баҳоси ўртасидаги фарқларни қоплаш, кўп болали ва кам таъминланган оилаларга нафақалар фондлари ва бошқалар) тегишли бўлган қисмини шакллантиришда кенг фойдаланилади.

Давлат бюджети харажатларининг тармоқ белгиси бўйича гуруҳларга ажратишнинг асосига миллий иқтисодиёт (хўжалик)нинг умумэътироф этилган тармоқларга бўлиниши қабул қилинган. Шунга мувофиқ равишда бюджет харажатлари саноат, қишлоқ хўжалиги, қурилиш, транспорт, алоқа, маориф, соғлиқни сақлаш, маданият ва спорт, фан, ижтимоий суғурта ва ижтимоий таъминот, давлат бошқаруви, муҳофаа ва ҳ. к. харажатларига бўлиниши мумкин. Бюджет харажатлари миллий иқтисодиёт (хўжалик) тармоқларининг пул фондларини шакллантиришда мустаҳкам молиявий асосни яратиш билан биргаликда, харажатларнинг тармоқлараро бўлиниши молиявий ресурсларни тақсимлашдаги нисбатларни аниқлашга ҳам имкон беради, миллий хўжаликнинг тармоқ таркибий тузилишини керакли йўналишда ўзгартиради. Масалан, ҳозирги пайтда мамлакатимизда яратилган миллий даромаднинг ҳажми бюджет маблағларининг катта қисмини ижтимоий соҳа ва аҳолини бевосита ижтимоий қўллаб-қувватлашга йўналтириш имконини берапти. Бир вақтнинг ўзида иқтисодиёт устувор тармоқларининг (машинасозлик, қишлоқ хўжалиги, электроэнергетика ва бошқалар) катта масштабларда бюджетдан молиялаштирилиши ҳам таъминланаяпти.

Ижтимоий мўлжалланганлиги бўйича Давлат бюджети харажатларининг иқтисодий гуруҳларга ажратилиши давлатнинг тоифаси ва у томонидан бажарилаётган функцияларни ўзида акс эттиради. Ана шунга мувофиқ равишда Давлат бюджетининг барча харажатларини қуйидаги гуруҳларга бўлиш мумкин:

- ижтимоий соҳа ва аҳолини ижтимоий қўллаб-қувватлаш харажатлари;
- миллий хўжаликка (иқтисодиётга) харажатлар;
- муҳофаа харажатлари;
- бошқарув харажатлари.

Ижтимоий соҳа ва аҳолини ижтимоий қўллаб-қувватлаш харажатлари ўз таркибига маориф, соғлиқни сақлаш, маданият ва спорт, фан, ижтимоий таъминот, аҳоли учун ижтимоий аҳамият касб этган хизматлар баҳоларидаги фарқларни бюджетдан қоплаш ва оилаларга ижтимоий нафақаларни олади. Давлатнинг ижтимоий функ-

циясини ўзида акс эттириб, бу гуруҳдаги бюджетнинг харажатлари халқ таълими тизимини ривожлантириш ва такомиллаштиришга, фан ва маданиятни молиялаштиришга, аҳолининг тиббий хизматга бўлган талабини (эҳтиёжини) қондиришга, ижтимоий суғурта ва ижтимоий таъминотни амалга оширишга кенг йўл очиб беради.

Миллий хўжаликка (иқтисодиётга) бюджетдан харажатларнинг қилиниши давлатнинг ҳамон хўжалик юритувчи асосий субъектлардан бири эканлигидан дарак беради. Айнан бу харажатлар катта масштабларда янги саноат корхоналарини қуриш, замонавий индустриал асосда қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришини ривожлантириш, транспорт, алоқа ва иқтисодиёт бошқа тармоқларининг техникавий қайта қурулланишини таъминлашга имкон яратади. Шунинг учун ҳам ҳозирги шароитда Давлат бюджетининг бу харажатлари орасида иқтисодиётга харажатлар ва марказлаштирилган инвестицияларни молиялаштириш харажатлари алоҳида ўринни эгаллайди.

Давлат бюджетининг муҳофаа харажатлари ҳам давлатнинг функцияларидан келиб чиқади. Улар ҳар бир давлатнинг ўз муҳофаа қобилятини мустаҳкамлаши кераклиги билан боғлиқдир. Бюджет маблағлари ҳисобидан Қурулли Кучларнинг барча турлари молиялаштирилади.

Давлат томонидан бошқарув шаклидаги фаолият турининг амалга оширилиши, унинг хўжалик-ташкилотчилик функцияси Давлат бюджетидан бошқарув харажатлари деб номланган алоҳида харажатларнинг қилинишини тақозо этади. Бошқарув (давлат ҳокимияти органлари, суд ва прокуратура органлари, фуқароларнинг ўз-ўзини бошқарув органлари) харажатлари давлат органлари фаолиятининг молиявий асосини ташкил этиб, жамият ҳаётининг барча соҳаларига раҳбарлик қилишга имкон яратади.

Давлат бюджетининг барча харажатлари юқоридаги тўртта гуруҳдан қайси бирига киришидан қатъи назар улар ўзларининг маълум конкрет мақсадларга мўлжалланганлиги бўйича ҳам бир неча қисмларга бўлинади. Бу қисмлар Давлат бюджети харажатларининг конкрет турларидан таркиб топади. Капитал қуйилмалар, дотациялар, субвенциялар, субсидиялар, бюджет ссудалари, иш ҳақи, овқатланиш харажатлари, капитал ва жорий ремонт, канцелярия ва хўжалик харажатларини Давлат бюджети харажатларининг конкрет турлари сифатида кўрсатиш мумкин. Бюджет харажатларининг маълум конкрет мақсадларга мўлжалланганлиги бўйича

туркумланиши бюджет маблағларидан оқилонга фойдаланишга шартроит яратади, бюджет ассигнованияларидан фойдаланиш устидан самарали ва таъсирчан молиявий назоратни амалга оширишнинг зарурий асоси ҳисобланади.

Иқтисодий нуқтаи-назардан туркумларга ажратилиши билан бир қаторда Давлат бюджетининг харажатларини ташкилий жиҳатдан ҳам гуруҳларга ажратиш мумкин. Бунинг асосида Давлат бюджетини харажатларини юқори ташкилотлар (вазирликлар, уюшмалар, ассоциациялар, бирлашмалар, концернлар, компаниялар ва ҳ. к.) ва ҳудудий белгилар ётиши мумкин. Бюджет харажатларининг юқори ташкилотлар бўйича гуруҳланиши бюджет маблағларини конкрет олувчиларни кўрсатади ва улар тармоқ ичида пул фондларини шакллантиришда масъул бўлиб, ажратилган бюджет ассигнованияларидан ўз вақтида, самарали ва қонуний фойдаланиш устидан жавобгардирлар.

Давлат бюджетини харажатларининг ҳудудий белгига мувофиқ равишда бўлиниши улар марказлашувининг турли даражаларини ўзида акс эттиради. Шу муносабат билан, давлат бошқаруви даражасига кўра, Ўзбекистон Республикаси Давлат бюджетининг харажатлари республика ва маҳаллий бюджетларнинг харажатларидан таркиб топади.

Фақат республика бюджетидан молиялаштириладиган харажатларга қуйидагилар киради:

а) Ўзбекистон Республикаси Президенти, Олий мажлис Сена-ти, Олий мажлис Қонунчилик палатаси, Марказий сайлов комиссияси, ижроия ҳокимиятнинг республика ва ҳудудий органлари фаолиятини таъминлаш билан боғлиқ бўлган харажатлар ва умум-давлат бошқаруви характеридаги бошқа харажатлар;

б) республика суд, прокуратура, ҳуқуқ тартибот органлари тизими;

в) умумдавлат манфаатлари учун халқаро фаолиятни амалга ошириш;

г) миллий мудофаа ва давлатнинг хавфсизлигини таъминлаш, саноатнинг мудофаа тармоқлари конверсиясини амалга ошириш;

д) фундаменталь тадқиқотлар ва илмий-техника тараққиётини молиялаштириш;

е) темир йўл, ҳаво ва дарё транспортини давлат томонидан қўллаб-қувватлаш;

ё) иқтисодиёт базавий тармоқларини давлат томонидан қўллаб-қувватлаш;

ж) республика ёки давлат ҳокимияти органлари тасарруфида бўлган муассасаларни сақлаш;

и) республика мулкани шакллантириш;

й) Ўзбекистон Республикасининг давлат қарзига хизмат қилиш ва уни қайтариш;

к) давлат қимматбаҳо металлари ва моддий захираларини тўлдириш;

л) сайловлар ва референдумларни ўтказиш;

м) ҳукумат инвестицион дастурларини молиялаштириш;

н) республика ҳукуматининг қарорлари бажарилишини таъминлаш;

о) республика субъектларини молиявий қўллаб-қувватлаш;

п) бошқа харажатлар.

Бозор иқтисодиёти шароитида Давлат бюджетининг харажатлари унинг даромадлари билан узвий боғлангандир. Бундай ўзаро боғлиқлик харажатларнинг миқдорий жиҳатдан даромадларга мувофиқ келиши ва уларнинг бир-бирига ўзаро таъсир кўрсатиши орқали ифодаланади. Бир томондан, аксарият ҳолларда, бюджет харажатларининг ҳажми бюджет даромадларининг ҳажми билан чекланади. Ўз навбатида, бюджет даромадларининг ҳажми эса давлатнинг иқтисодий имкониятлари билан аниқланади. Шунинг учун ҳам бу ерда бюджет харажатларининг шундай ҳажмини ва миллий хўжаликда пул фондларини шакллантиришда бюджет маблағларидан фойдаланишнинг шундай муддатларини ўрнатиш керакки, улар минимал харажатлар қилиб максимал самарага эришиш орқали давлат олдидаги ижтимоий-иқтисодий вазифаларни муваффақиятли бажарилишини таъминласин. Бошқа томондан эса, ишлаб чиқаришнинг ўсишига ижобий таъсир қилиш, илмий-техника тараққиётини тезлаштириш ва миллий хўжаликдаги пропорцияларни оптималлаштириш орқали Давлат бюджетининг харажатлари унинг даромадлари даражасининг ортишига ўз таъсирини кўрсатади.

Давлат бюджети харажатлари ҳажмининг йилдан-йилга ортиб бориши уларни миллий хўжаликнинг самарадорлиги нуқтаи-назаридан баҳолашни жуда долзарб муаммога айлантириб қўяди. Бунда миллий хўжаликнинг якуний натижасини баҳолаб, фақат унга тегишли бўлган даромадларнинг қўшимча равишда ўсганлигига эътибор бериш билан чекланиш мақсадга мувофиқ эмас. Бу ерда,

бир вақтнинг ўзида, жамиятнинг ижтимоий тараққиёт даражаси, ижтимоий муаммоларнинг қай даражада ҳал этилганлиги ҳам назардан четда қолмаслиги керак. Албатта, миллий хўжаликнинг якуний натижаси бюджет харажатларининг умумий ҳажмига, уларнинг таркибий тузилишига, бюджет маблағларидан тўғри, иқтисод қилиб ва самарали фойдаланишга бевосита боғлиқ. Шунинг учун ҳам ҳозирги шароитда бюджет харажатларининг илмий асосланган ҳолда режалаштирилишига, бюджет ассигнованияларидан фойдаланиш устидан молиявий назоратнинг бутун тизимига алоҳида эътибор бериш лозим.

Миллий хўжаликни молиявий тартибга солишнинг муҳим инструментларидан бири ҳам Давлат бюджетининг харажатларидир. Бу ерда, одатда, молиявий тартибга солиш дейилганда, миллий хўжаликдаги оқилona пропорцияларни таъминлаш мақсадида бюджет маблағларини тармоқлар ва ҳудудлар кесимида тақсимлаш ва қайта тақсимлашнинг шакллари ва методлари мажмуи тушунилади. Миллий хўжаликни молиявий тартибга солишнинг объектив зарурлиги катта ўзгарувчанлик билан характерланадиган унинг мураккаб бўлган организми турли қисмларида молиявий ресурсларни жамғариш суръатларининг турличалиги билан изоҳланади. Бюджет ресурсларини сарф қилиш орқали давлат пул маблағларини тақсимлашда вужудга келган пропорцияларни ўзгартириши ва бунинг оқибатида баъзи бир тармоқларнинг (ҳудудларнинг) ривожланишини тезлаштириши ва бошқаларининг ривожланишини рағбатлантирмасдан миллий хўжаликнинг ривожланишини тартибга солиши мумкин. Бюджет маблағларининг катта қисмидан муҳим ишлаб чиқариш-ҳудудий комплексларни ривожлантиришга сарфлаш секин-асталик билан чуқур сифат ўзгаришларининг содир бўлишига – ижтимоий ишлаб чиқариш таркибий тузилмасининг ўзгаришига олиб келади.

Мамлакат миллий хўжалигини молиявий жиҳатдан тартибга солиш Давлат бюджети даромадларини режалаштириш ва бюджетдан молиялаштириш жараёнлари давомида амалга оширилади. Режалаштириш жараёнининг ўзидаёқ Давлат бюджети харажатларининг умумий ҳажми горизонталига (тармоқ, вазирлик ва мақсадли кесимларда) ва вертикалига (бошқарувнинг турли даражаларига мувофиқ равишда) тақсимланиб, иқтисодиётда таркибий ўзгаришларнинг содир бўлиши учун тегишли шароит яратилади. Бюджетдан молиялаштириш жараёнида эса давлат ўзининг ихтиёрига келиб тушаётган пул маблағларини режалаштирилган тад-

бирлар доирасида ва ундан ташқарида кенг манёвр қилиш имконига эга бўлади. Маблағларни конкрет тақсимловчиларга бюджет кредитларини очиш, бюджет ассигнованияларини бериш ва уларнинг самарали фойдаланиши устидан назоратни амалга ошириб, молия органлари иқтисодиётнинг ривожланиши устидан кузатувни диққат билан амалга оширадилар ва керак бўлган ҳолларда тақсимланаётган бюджет маблағларининг пропорцияларини ўзгартирадилар.

Давлат бюджетида даромадларни харажатларнинг конкрет турлари ва йўналишлари бўйича бириктирилиши принципи бўлмаганлиги учун бу ерда бюджет ресурслари билан кенг манёвр қилиш ва шунга мувофиқ равишда давлатнинг ихтиёрига келиб тушувчи пул маблағлари ҳар қандай зарурий йўналишда фойдаланилиши мумкин.

Давлат бюджети харажатларининг таркиби ва унинг тузилмаси давлатнинг табиатига, у томонидан бажарилаётган функцияларга, миллий хўжаликнинг эҳтиёжларига боғлиқ ҳамда бюджет механизми орқали ишлаб чиқариш ва истеъмолнинг баъзи бир омилларига давлатнинг таъсирчанлигини таъминлаш кабилар билан белгиланади.

Демак, 2-жадвал маълумотларининг кўрсатишича, 2007 йилда Ўзбекистон Республикаси Давлат бюджети харажатларининг ярмидан кўпроғини (54,1%) ижтимоий соҳа ва аҳолини ижтимоий қўллаб-қувватлаш харажатлари ташкил этмоқда. Бу харажатларнинг таркибида асосий ўринни маориф (32,6%), соғлиқни сақлаш (11,9%) ва оилаларга ижтимоий нафақалар (6,6%) эгалламоқда. Умумий ҳолда эса ана шу уч гуруҳдаги харажатлар Давлат бюджетидан ижтимоий соҳа ва аҳолини ижтимоий қўллаб-қувватлашга мўлжалланган маблағларнинг 94,5%га тенг бўлмоқда.

Умуман олганда, Давлат бюджетининг бу гуруҳга кирувчи харажатлари ёш авлодни тарбиялаш ва уларга замонавий билимларни бериш, миллий хўжалик учун зарур бўлган юқори малакали кадрларни тайёрлаш, аҳолига малакали тиббиёт хизматини кўрсатиш, ижтимоий суғурта ва ижтимоий таъминот янада яхшилаш, бозор иқтисодиётига ўтишнинг ҳозирги мураккаб шароитида аҳолини ижтимоий жиҳатдан ҳимоя қилиш ва уни ҳар томонлама қўллаб-қувватлаш масалаларига Ўзбекистонда қандай эътибор берилаётганлигини яна бир бор яққол кўрсатмоқда.

**Ўзбекистон Республикаси Давлат бюджети
харажатларининг таркиби ва тузилмаси⁴**

Х а р а ж а т л а р	2007 йил (режа)	
	млн. сўмда	%да
1. Ижтимоий соҳа ва аҳолини ижтимоий қўллаб-қувватлаш харажатлари – ҳаммаси	2 885 872,4	54,1
улардан:		
1.1. Маориф	1 740 447,7	32,6
1.2. Соғлиқни сақлаш	636 085,1	11,9
1.3. Маданият ва спорт	71 502,5	1,3
1.4. Фан	28 923,2	0,5
1.5. Ижтимоий таъминот	20 688,4	0,4
1.6. Аҳоли учун ижтимоий аҳамиятга эга бўлган хизматлар баҳосидаги фарқларни бюджетдан қоплаш	14 463,8	0,3
1.7. Оилаларга ижтимоий нафақалар (болали оилаларни қўшган ҳолда)	350 020,6	6,6
2. Бюджетдан ташқари Пенсия фондига дотация	45 000,0	0,8
3. Фуқаролик жамияти институтлари, ИИЧБ ва ННТларнинг ривожланишига грантлар ва маблағлар	2 200,0	0,04
4. Иқтисодиёт харажатлари	643 381,6	12,1
5. Марказлаштирилган инвестицияларни молиялаштириш харажатлари	460 000,0	8,6
6. Давлат ҳокимият органлари, бошқарув ва суд органларини сақлаш	118 758,7	2,2
7. Фуқароларнинг ўз-ўзини бошқариш органларини сақлаш	39 103,6	0,7
8. Вазирлар Маҳкамасининг резерв фонди	20 000,0	0,4
9. Бошқа харажатлар	1 119 912,3	21,0
Давлат бюджетининг харажатлари⁵ - жами	5 334 229,1	100,0

Иқтисодиёт харажатлари ва марказлаштирилган инвестицияларни молиялаштириш харажатлари ўзларининг салмоғига кўра Ўзбекистон Республикаси Давлат бюджетининг харажатлари таркибий тузилмасида кейинги ўринни эгаллаб, уларнинг ҳар бирига, мос равишда, бюджет харажатларининг 12,1% ва 8,6% қисмлари тўғри келаяпти. Бу рақамлар бюджет маблағлари ҳисобидан мамлакат иқ-

⁴ Жадвал Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2006 йил 18 декабрдаги ПП-532 – сонли “2007 йилда Ўзбекистон Республикаси Давлат бюджетининг параметрлари ва асосий мароиктисодий кўрсаткичларнинг прогнози тўғрисида”ги қарори материаллари асосида тузилган.

⁵ Бюджетдан ташқари фондларнинг харажатларисиз.

тисодиётининг барқарор ўсишини таъминлаш, унинг таркибий тузилмасини такомиллаштириш ва ўзгартириш, миллий хўжалик секторларида иқтисодий самарадорликнинг ўсишини таъминлаш, илмий-техника тараққиётининг ўсиш суръатларини тезлаштириш, ягона техникавий сиёсатни юргизишга жиддий эътибор берилаётганлигидан дарак беради.

Давлат бюджетининг харажатларидан фойдаланиш бюджетдан молиялаштириш орқали амалга оширилади. Шу муносабат билан, бюджетдан молиялаштириш дейилганда режада кўзда тутилган тадбирларни амалга ошириш учун субъектларга бюджетдан маблағларни тақдим этиш тизими тушунилади. У пул маблағларини тақдим этишнинг ўзига хос бўлган шакл ва методлари билан характерланади ҳамда маълум бир принципларга таянади. Бюджетдан молиялаштиришнинг принциплари, шакллари ва методлари бу тизимнинг таркибий элементлари бўлиб ҳисобланади ва унинг амал қилиш натижаларига ўз таъсирини кўрсатади. Муҳим ижтимоий-иқтисодий вазифалар ҳал этилаётган ҳозирги пайтда оқилона ва самарали бюджетдан молиялаштириш тизимининг аҳамияти янада ортади.

Бюджетдан молиялаштиришнинг оқилона тизимини ташкил этишда, энг аввало, молиялаштириш принциплари муҳим роль ўйнайди. Ҳозирги амалиётда фойдаланилаётган бюджетдан молиялаштиришнинг принципларини умумий ва хусусий гуруҳларга бўлиш мумкин. Умумий принциплар бюджетдан маблағ оладиган барча субъектларнинг фаолиятига тегишлидир. Хусусий принциплар эса субъектлар фаолиятининг ташкил этилишига боғлиқ равишда бюджет маблағларининг тақдим этилиш тартибини белгилаб беради.

Бюджетдан молиялаштиришнинг умумий принциплари қуйидагилардан иборат бўлиши мумкин:

- минимум харажатларда максимум самарани олиш;
- бюджет ассигнованияларидан фойдаланишнинг мақсадли характердалиги;
- кўзда тутилган режаларнинг бажарилиши ва олдин берилган ассигнованияларнинг фойдаланилганлигини инобатга олган ҳолда
бюджет маблағларини тақдим этиш;

Умумий принциплар билан биргаликда бюджетдан молиялаштириш амалиётида хусусий принциплардан ҳам фойдаланилади. Уларнинг таркибига қуйидагилар киради:

- фақат ишлаб чиқаришни кенгайтириш харажатларига бюджет ассигнованияларини ажратиш;

- бюджет ассигнованияларининг ўлчамини аниқлашда “қолдик” ёндошуvidан фойдаланиш;

- бюджетдан молиялаштиришни режалаштирилаётган харажатларни кредит методи орқали таъминлаш билан биргаликда фойдаланиш;

- корхоналарнинг молиявий ҳолатини бюджетли тартибга солиш принципи ва бошқалар.

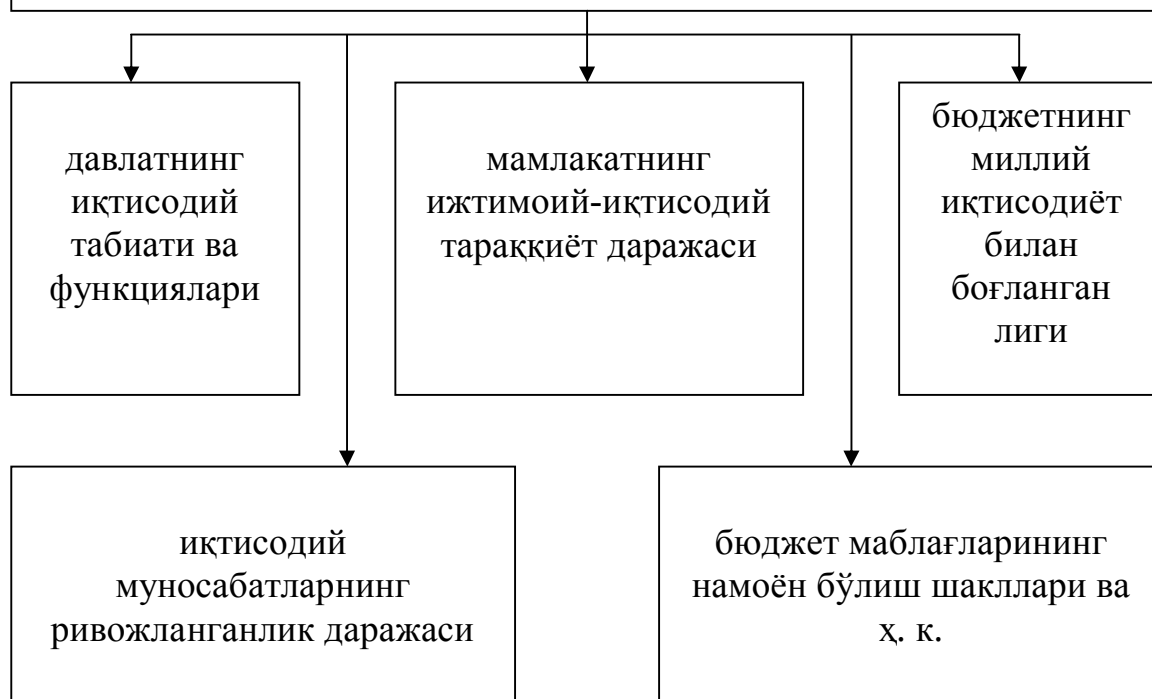
Амалиётда бюджетдан молиялаштиришнинг турли шакллари-дан фойдаланилади. Сметали молиялаштириш, дотация, субвенция, субсидия, бюджет ссудалари, баҳолардаги фарқни қоплаш ва бошқалар бюджетдан молиялаштиришнинг шакллари-дир.

Мустақил ўзлаштириш учун чизмали материаллар

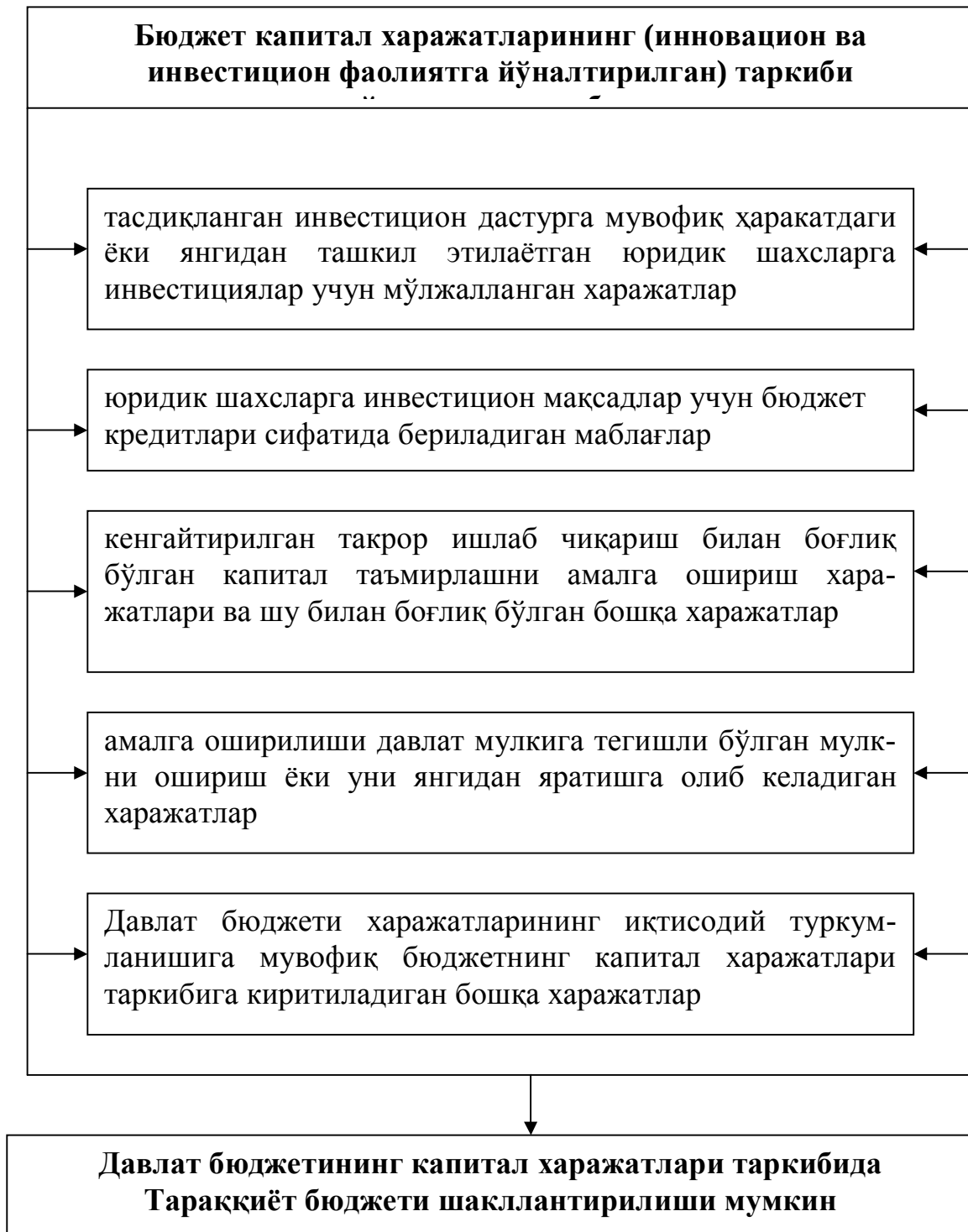

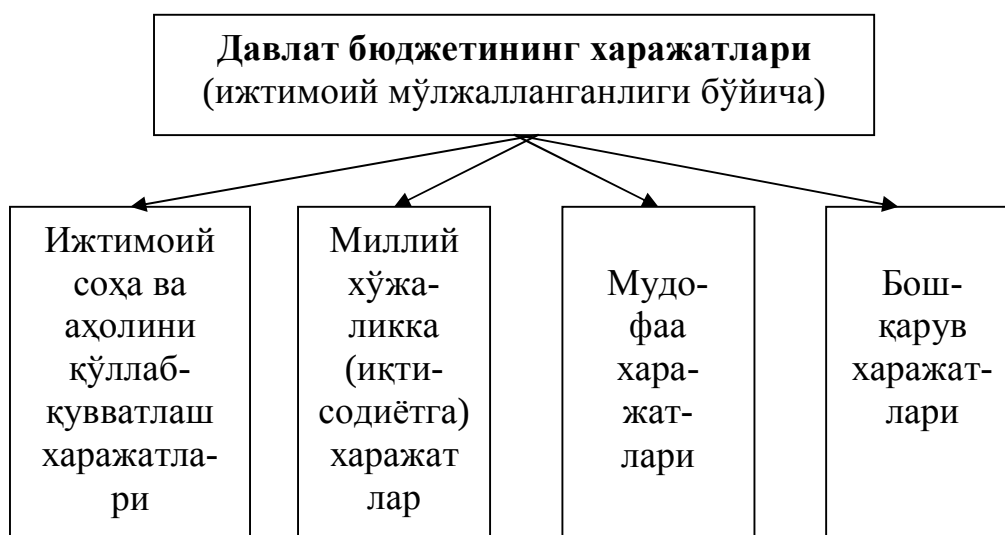
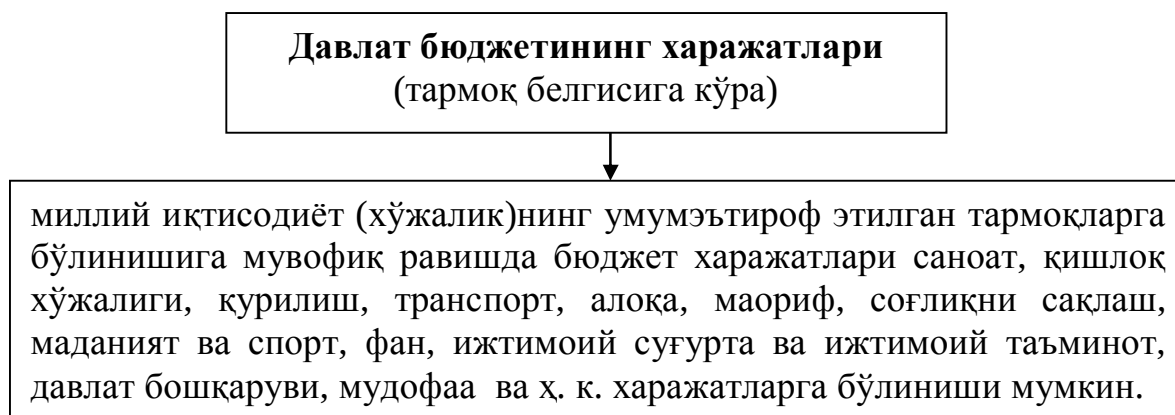
Давлат бюджетининг харажатлари бир бутуннинг ўзига хос қисми бўлганлиги учун улар давлатнинг марказлаштирилган пул фондлари маблағларидан фойдаланиш ва тегишли фондларни шакллантириш билан боғлиқдир. Бу тақсимлаш муносабатларининг моддий-буюмлашган шакли турли соҳаларга йўналтирилаётган бюджет маблағларининг ҳаракатидан иборат

Бюджет харажатлари конкрет турларининг хилма-хиллиги қуйидаги омилларнинг мавжудлиги билан белгиланади:

Республика бюджетидан молиялаштириладиган харажатлар

Ўзбекистон Республикаси Президенти, Олий мажлис Сенати, Олий мажлис Қонунчилик палатаси, Марказий сайлов комиссияси, ижроия ҳокимиятнинг республика ва ҳудудий органлари фаолиятини таъминлаш билан боғлиқ бўлган харажатлар ва умумдавлат бошқаруви характеридаги бошқа харажатлар

республика суд, прокуратура, ҳуқуқ тартибот органлари тизимини сақлаш харажатлари

умумдавлат манфаатлари учун халқаро фаолиятни амалга ошириш билан боғлиқ бўлган харажатлар

миллий мудофаа ва давлатнинг хавфсизлигини таъминлаш харажатлари

фундаменталь тадқиқотлар ва илмий-техника тараққиётини молиялаштириш харажатлари

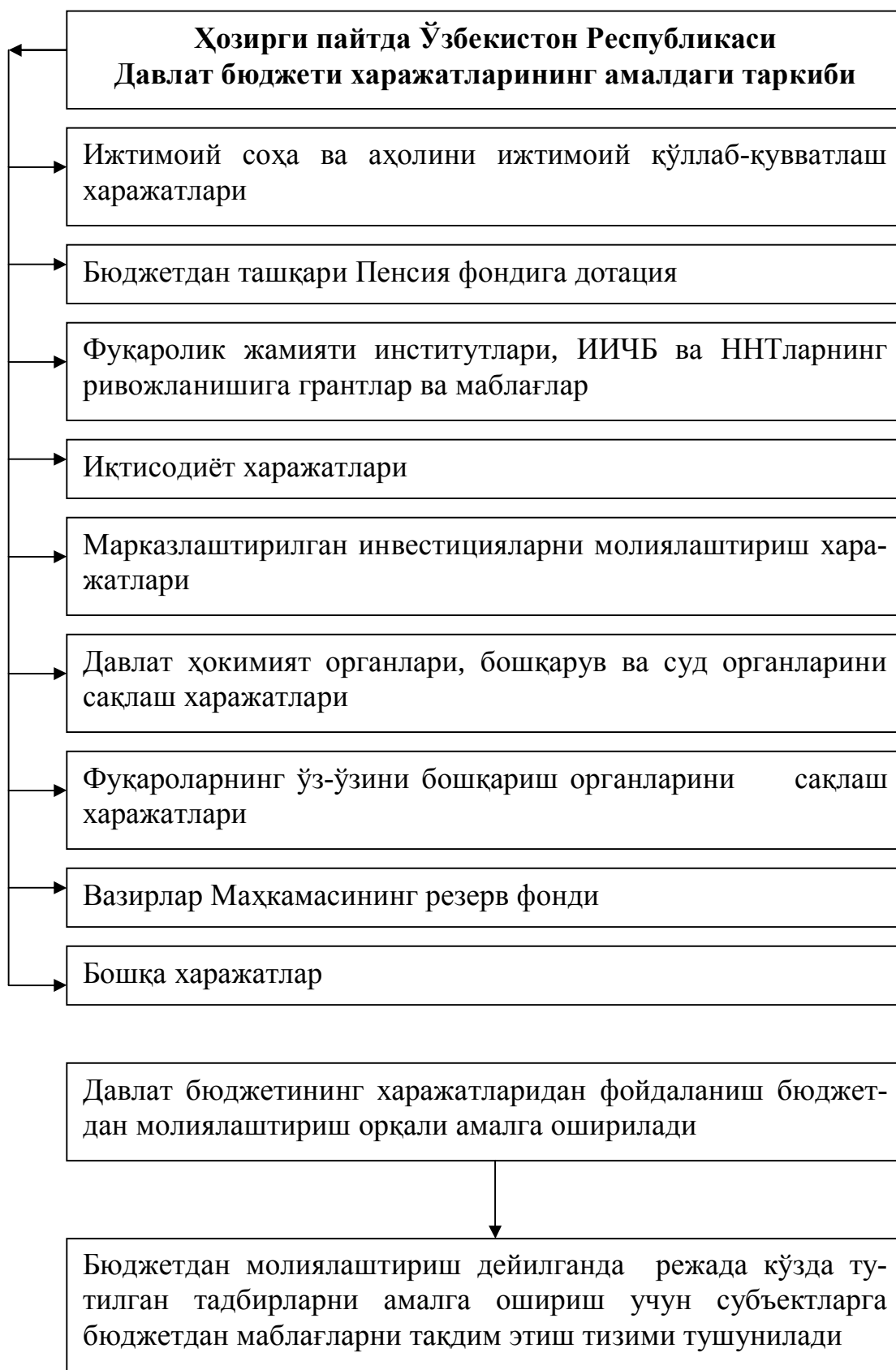
республика ёки давлат ҳокимияти органлари тасарруфида бўлган муассасаларни сақлаш харажатлари

иқтисодиёт базавий тармоқларини давлат томонидан қўллаб-қувватлаш харажатлари

давлат қарзига хизмат қилиш ва уни қайтариш харажатлари

ҳукумат инвестицион дастурларини молиялаштириш харажатлари

Республика аҳамиятига эга бўлган бошқа харажатлар

Баҳс-мунозара ёки назорат учун саволлар

- 1) Давлат бюджетининг харажатлари қандай характерли белгиларга эга?
- 2) Давлат бюджети харажатлари конкрет турларининг хилма-хиллиги нималар билан изоҳланади?
- 3) Давлат бюджетининг харажатлари қандай белгиларга кўра туркумлаштирилади?
- 4) Ўзининг иқтисодий мазмунига кўра Давлат бюджетининг харажатлари қандай харажатларга бўлинади?
- 5) Давлат бюджетининг капитал харажатлари дейилганда нималар тушунилади ва уларнинг таркиби нималардан иборат?
- 6) Давлат бюджетининг жорий харажатлари дейилганда нималар тушунилади ва уларнинг таркибига нималар киради?
- 7) Такрор ишлаб чиқаришдаги ролига кўра Давлат бюджетининг харажатлари қандай гуруҳларга бўлинади?
- 8) Давлат бюджети харажатларининг тармоқ белгиси бўйича гуруҳларга ажратишнинг асосида нима ётади?
- 9) Ижтимоий мўлжалланганлиги бўйича Давлат бюджетининг харажатлари қандай гуруҳлардан ташкил топган?
- 10) Давлат бюджети харажатларининг конкрет турлари нималардан таркиб топади?
- 11) Давлат бюджетининг харажатлари ташкилий жиҳатдан қандай гуруҳларга ажратилади?
- 12) Давлат бюджетининг харажатлари ҳудудий белгига мувофиқ қандай гуруҳлардан ташкил топади?
- 13) Фақат Республика бюджетидан молиялаштирилдиган харажатларга нималар киради?
- 14) Бозор иқтисодиёти шароитида Давлат бюджетининг харажатлари унинг даромадлари билан узвий боғланганми?
- 15) Ҳозирги шароитда Давлат бюджети харажатларининг конкрет таркиби нималардан иборат ва уларнинг тузилмаси қанақа?
- 16) Бюджетдан молиялаштириш дейилганда нима тушунилади?
- 17) Бюджетдан молиялаштиришнинг умумий принциплари нималардан иборат?
- 18) Амалиётда бюджетдан молиялаштиришнинг қандай шаклларидан фойдаланилмоқда?
- 19) “Давлат бюджетининг харажатлари” ва “Давлат харажатлари” иборалари бир хил маъно-мазмунни англатадими?

4-боб. Бюджет дефицити⁶ ва уни молиялаштириш

Назарий жиҳатдан олиб қаралганда бюджетнинг соғлом (нормал) фаолият кўрсатиши унга тегишли бўлган даромадлар ва харажатларнинг тенглигини тақозо этади. Ҳақиқатдан ҳам у ёки бу миқдордаги харажатларни амалга ошириш учун бюджет шу миқдордаги даромадларга эга бўлиши керак. Акс ҳолда бу харажатларни амалга оширишнинг иложи бўлмайди. Бюджет даромадлари ва харажатларининг тенглиги бюджетнинг баланслаштирилганлигидан далолат беради.

Амалиётда бюджет даромадлари ва харажатларининг тенглигига ҳамма вақт ҳам эришилавермайди. Айрим ҳолларда бюджетнинг даромадлари унинг харажатларидан кўп бўлиши мумкин. Бундай бюджет профицитли бюджет дейилади. Ақсинча, баъзи ҳолларда эса бюджетнинг харажатлари унинг даромадларидан кўпроқ бўлади. Шунга мувофиқ равишда бюджет харажатларининг бюджет даромадларидан кўп бўлишига бюджет дефицити дейилади.

Бошқа ҳоллар тенг бўлган шароитда, бюджет дефицити вужудга келишининг энг умумий сабаблари қуйидагилардан иборат бўлиши мумкин:

- иқтисодиётни ривожлантириш учун йирик давлат капитал қуйилмаларини амалга оширишнинг зарурлиги;
- фавқулодда ҳодисаларнинг мавжудлиги;
- иқтисодиётдаги таназзулли (кризисли) ҳолатлар ва унинг емирилиши;
- молия-кредит алоқаларининг етарли даражада самарали эмаслиги;
- ҳукумат томонидан мамлакатдаги молиявий ҳолат устидан етарли даражада назорат қила олмаслик;
- ижтимоий ишлаб чиқаришнинг нисбатан паст даражада самарадорлиги;
- ташқи иқтисодий алоқаларнинг нисбатан кам натижалилиги;

⁶ Ўзбек тилида “бюджет дефицити” иборасининг ўрнида кўпчилик ҳолларда “бюджет каммади”, “бюджет тақчиллиги”, “бюджет етишмовчилиги” каби иборалар ишлатилмоқда. Бу ибораларнинг мавжуд эканлиги она тилимизнинг ниҳоятда бой эканлигини яна бир бор кўрсатса-да, бизнинг фикримизча, бу ишлатилаётган ибораларнинг ҳеч бири “бюджет дефицити” ибораси билан маъно-мазмун ва моҳият жиҳатидан тенг кучга эга эмас. Шунинг учун вазият, ҳолат, жараён ёки воқеликнинг асл ҳолда акс эттирилишини назарда тутиб, ўзбек тилида ҳам бу ўринда “бюджет дефицити” иборасини ишлатиш мақсадга мувофиқдир. Муаммони ҳал этишга айнан шу тарзда ёндошиш ўзбек тилининг софлигига зиён етказмайди. Ақсинча, жаҳон ҳамжамиятида ва халқаро майдонда барча халқларнинг тилида деярли бир хил шаклда қўлланилиб, бир хил маънони англатиб келаётган яна бир халқаро ибора билан она тилимизни бойитган ва бир-биримизни бир хил тушунишга муносиб ҳиссамизни қўшган бўлур эдик.

- бюджет харажатларининг нооқилона таркибий тузилиши (структураси);

- мамлакат миқёсида мавжуд бўлмаган маблағлар ҳисобидан яшашга интилиш;

- йирик давлат инвестицияларини амалга ошириш амалиётининг мавжудлиги;

- ҳарбий харажатлар даражасининг нисбатан катталиги;

- ички реал имкониятни етарли даражада инобатга олмаган ҳолда бошқа мамлакатларга ёрдам берилиши;

- давлатга иқтисодиёт ва социал соҳани ривожлантиришга стимул сифатида фойдаланиш имконини бермайдиган ва етарли даражада самарали бўлмаган бюджет механизмнинг мавжудлиги;

- бошқа сабаблар.

Бюджет дефицити вужудга келганда, унга нисбатан стратегик ёндошув (стратегия) қуйидагиларга алоҳида эътибор берилишини тақозо этади:

- бюджет дефицитининг мавжудлигини математик йўл билан ҳал қилишга ҳаракат қилмаслик керак. Чунки, бу ҳолда, иқтисодиётни “даволаш” ўрнига унинг касаллиги кучаяди;

- бюджетнинг баланслилиги, даромадларнинг харажатлардан кўплиги соғлом ва узлуксиз ривожланаётган иқтисодиётдан далолат бермайди. Бюджет дефицити бўлиши мумкин;

- бюджет дефицитининг миқдори (даражаси), одатда, мамлакат ялпи миллий маҳсулотининг 2-3%дан ошмаслиги лозим. Ана шу чегарадан ошилса, уни тезроқ қисқартириш (ёки шу даражага келтириш) чораларини кўриш керак;

- бюджет дефицитини қоплаш учун, энг аввало, давлат кредитининг турли шаклларида фойдаланмоқ лозим. Шунингдек, давлат қимматбаҳо қўғозларини молиявий бозорда жойлаштириш мақсадга мувофиқдир. Аксинча, миллий пул бирлиги белгиларини зарб этувчи ускуна (станокни) ишга солмаслик керак;

- бюджет дефицитининг даражасини камайтириш ёки унга барҳам бериш учун, биринчи навбатда, иқтисодиётнинг ўзини “даволамоқ” лозим. Акс ҳолда, ана шу мақсадга эришиш учун кўзда тутилган ҳар қандай тадбир, албатта, муваффақиятсизликка учрайди.

Бюджет дефицитининг даражасини камайтириш ёки унга барҳам бериш борасидаги амалга оширилиши лозим бўлган чора-тадбирларнинг энг асосий йўналишлари қуйидагилардан иборат:

- бюджет харажатларининг (маблағларининг) инвестицион йўналишини ўзгартириш, уларни энг кўп самара берадиган йўналишларга йўналтириш;

- хўжалик юритишнинг ўзига хос хусусиятларини ҳисобга олувчи молиявий имтиёз ва жазолардан кенг фойдаланиш;

- давлатдан молиялаштиришни ва давлат иқтисодиёти соҳасини қисқартириш, хорижий давлатларга ёрдам кўрсатишни кескин камайтириш;

- ҳарбий харажатларни қисқартириш;

- энг муҳим социал дастурларнигина молиялаштиришни сақлаб қолиш, йирик бюджет харажатларини талаб этувчи дастурларни қабул қилишни тўхтатиб туриш;

- қарзларни давлат қимматбаҳо қоғозлари шаклида расмийлаштирмасдан туриб ҳукумат органларига кредит беришни Марказий банк учун тақиқлаб қўйиш;

- хорижий сармояларни жалб этиш;

- ва бошқалар.

Бюджет дефицити вужудга келган пайтда уни молиялаштириш манбаларини аниқлаб олмоқ зарур. Уни молиялаштиришнинг асосий манбаларидан бири давлатнинг қарз олишидир.

Давлатнинг қарзларни олиши жисмоний ва юридик шахслар, хорижий давлатлар, халқаро молиявий ташкилотлардан жалб қилинадиган заём ва кредитларни олишдан иборат бўлиб, улар бўйича қарз олувчи ёки бошқа қарз олганларнинг қарзларни қайтариш бўйича кафолатчи сифатида ҳукуматнинг қарз мажбуриятлари вужудга келади.

Давлатнинг ички қарзларни олиши жисмоний ва юридик шахслар, хорижий давлатлар, халқаро молиявий ташкилотлардан жалб қилинадиган заём ва кредитларни олишдан иборат бўлиб, улар бўйича қарз олувчи ёки бошқа қарз олганларнинг қарзларни қайтариш бўйича кафолатчи сифатида ҳукуматнинг ўз миллий валютасида ифодаланган қарз мажбуриятлари пайдо бўлади.

Давлатнинг ташқи қарзларни олиши жисмоний ва юридик шахслар, хорижий давлатлар, халқаро молиявий ташкилотлардан жалб қилинадиган заём ва кредитларни олишдан иборат бўлиб, улар бўйича қарз олувчи ёки бошқа қарз олганларнинг қарзларни қайтариш бўйича кафолатчи сифатида ҳукуматнинг хорижий валютада ифодаланган қарз мажбуриятлари вужудга келади.

Бюджет дефицитини молиялаштиришнинг барча манбалари жалб қилинган маблағларнинг барча асосий турлари бўйича навбатдаги молиявий йилга мўлжалланган бюджет тўғрисидаги қонунда қонунчилик ҳокимияти органлари томонидан албатта тасдиқланиши керак.

Бюджет дефицитини молиялаштиришнинг манбаи сифатида мамлакат Марказий банкининг кредитлари ва Марказий банк томонидан ҳукуматнинг сотиб олинган қарз мажбуриятлари майдонга чиқиши мақсадга мувофиқ эмас.

Бюджет дефицитини молиялаштиришнинг барча манбаларини икки гуруҳга бўлиш қабул қилинган:

- 1) ички манбалар;
- 2) ташқи манбалар.

Бюджет дефицитини молиялаштиришнинг ички манбалари сифатида қуйидагиларни кўрсатиш мумкин:

- мамлакат ҳукумати томонидан шу мамлакатнинг миллий валютасида кредит ташкилотларидан олинган кредитлар;
- мамлакат ҳукумати номидан қимматбаҳо қоғозларни чиқариш орқали амалга оширилаётган давлат заёмлари;
- давлат мулкига тегишли бўлган мол-мулкни сотишдан олинган тушумлар;
- давлат захиралари ва резервлар бўйича даромадларнинг харажатлардан ўсган қисми суммаси;
- бюджет маблағларини ҳисобга олувчи ҳисоб варақларидаги маблағлар қолдиғининг ўзгариши;
- ва бошқалар.

Бюджет дефицитини молиялаштиришнинг ташқи манбалари қаторига қуйидагилар киради:

- мамлакат ҳукумати номидан қимматбаҳо қоғозларни чиқариш орқали хорижий валютада амалга оширилган давлат заёмлари;
- хорижий валютада тақдим этилган ва мамлакат ҳукумати томонидан жалб қилинган хорижий давлатлар, банклар ва фирмалар, халқаро молиявий ташкилотларнинг кредитлари.

Юридик ва жисмоний шахслар, хорижий давлатлар, халқаро ташкилотлар ва халқаро ҳуқуқнинг бошқа субъектлари олдидаги (давлат кафолатлари бўйича мажбуриятларни кўшган ҳолда) мамлакат ҳукуматининг қарз мажбуриятлари ҳукуматнинг давлат қарзини вужудга келтиради. Бу қарз давлат хазинасини ташкил этадиган давлат мулки билан тўлиқ ва ҳеч қандай шартсиз таъминланиши керак. Бунда давлат ҳокимияти органлари мамлакат ҳукума-

тининг қарз мажбуриятлари ва давлат қарзига хизмат қилиш учун республика бюджетининг даромадларини шакллантириш бўйича барча ваколатлардан фойдаланадилар.

Мамлакатнинг қарз мажбуриятлари қуйидаги шаклларда бўлиши мумкин:

- қарз олувчи сифатида мамлакат ҳукумати номидан кредит ташкилотлари, хорижий давлатлар ва халқаро молиявий ташкилотлар билан тузилган кредит битимлари ва шартномалари;
- мамлакат ҳукумати номидан қимматбаҳо қоғозларни чиқариш орқали амалга оширилган давлат заёмлари;
- мамлакат ҳукумати томонидан давлат кафолатини бериш тўғрисидаги шартномалар;
- ўтган йиллардаги мамлакатнинг қарз мажбуриятларини реструктуризация қилиш ва муддатини ўзгартириш тўғрисидаги мамлакат ҳукумати номидан тузилган (шу жумладан, халқаро) битимлар ва шартномалар;
- ва бошқалар.

Мамлакатнинг қарз мажбуриятлари ўзининг муддатига қараб қисқа муддатли (бир йилгача), ўрта муддатли (бир йилдан ортиқ ва беш йилгача) ва узоқ муддатли (беш йилдан юқори) бўлиши мумкин. Улар заёмнинг конкрет шартларига мувофиқ равишда (заём шартларини, жумладан, тўлов муддатлари, фоиз тўловларининг миқдори, муомала муддатларини ўзгартирмасдан) қайтарилиши керак.

Мамлакат ҳукуматининг давлат ички қарзлари қуйидагилардан иборат бўлиши мумкин:

- ҳукумат давлат қимматбаҳо қоғозлари бўйича қарзининг асосий номинал суммаси;
- ҳукуматга тақдим этилган кредитлар бўйича асосий қарзнинг ҳажми;
- мамлакат ҳукумати томонидан берилган кафолатлар бўйича мажбуриятлар ҳажми;
- ва бошқалар.

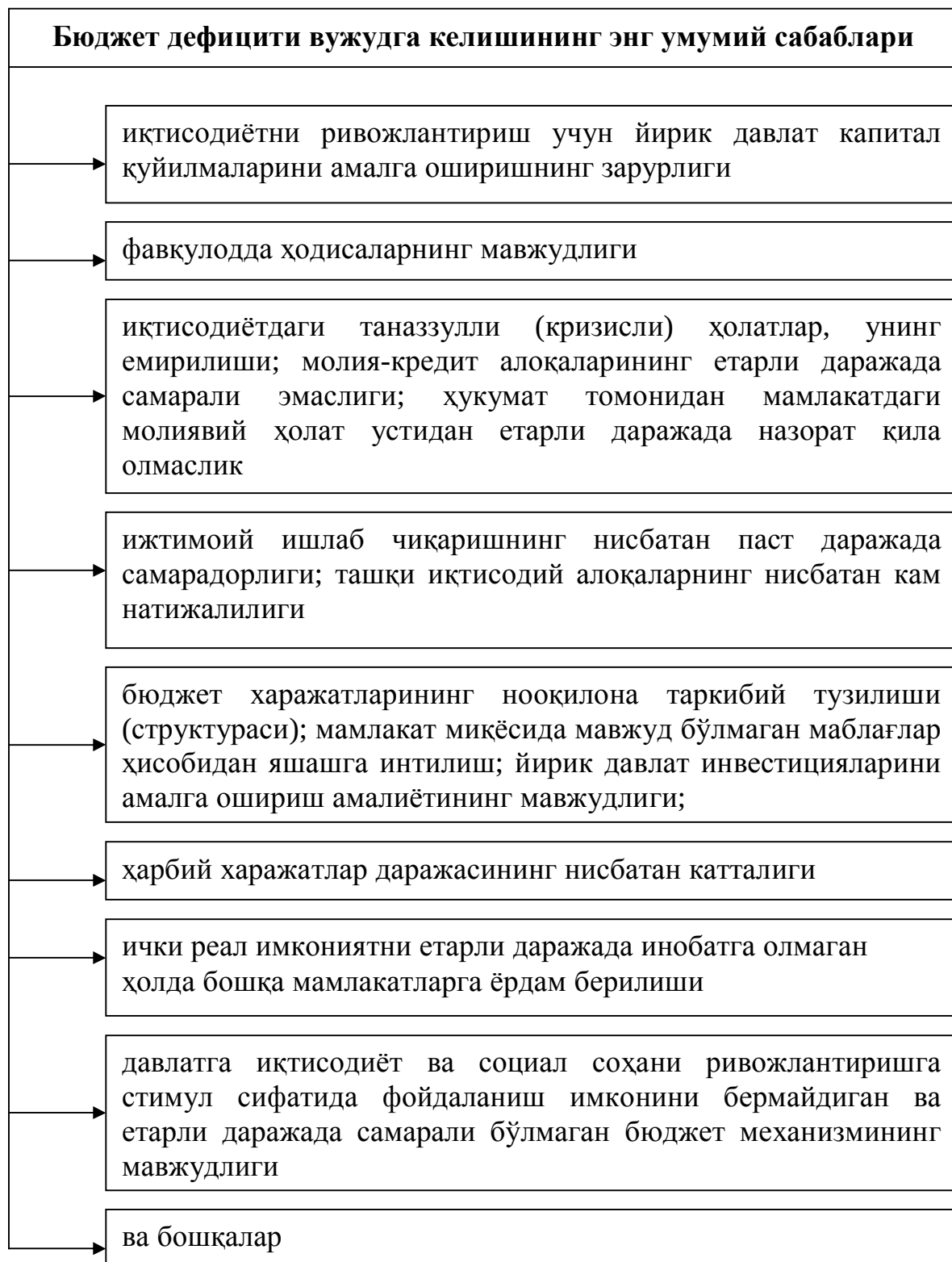
Ўз навбатида, ҳукуматнинг давлат ташқи қарзлари:

- хорижий давлатлар ҳукуматлари, кредит ташкилотлари, фирмалар ва халқаро молиявий ташкилотларга мамлакат ҳукумати томонидан тақдим этилган давлат кафолатлари бўйича мажбуриятлар ҳажми;

- хорижий давлатлар ҳукуматлари, кредит ташкилотлари, фирмалар ва халқаро молиявий ташкилотлардан ҳукумат олган кредитлар бўйича асосий қарз ҳажмидан иборат бўлади.

Мустақил ўзлаштириш учун чизмали материаллар

Бюджет дефицити муаммосига нисбатан стратегик ёндашувлар (стратегиялар)

бюджет дефицитининг мавжудлигини математик йўл билан ҳал қилишга ҳаракат қилмаслик керак. Чунки, бу ҳолда, иқтисодиётни “даволаш” ўрнига унинг касаллиги кучаяди

бюджетнинг баланслилиги, даромадларнинг харажатлардан кўплиги соғлом ва узлуксиз ривожланаётган иқтисодиётдан далолат бермайди. Бюджет дефицити юзага келиши мумкин

бюджет дефицитининг миқдори (даражаси), одатда, мамлакат ялпи миллий маҳсулотининг 2-3%дан ошмаслиги лозим. Ана шу чегарадан ошилса, уни тезроқ қисқартириш (ёки шу даражага келтириш) чораларини кўриш керак

бюджет дефицитини қоплаш учун, энг аввало, давлат кредитининг турли шаклларида фойдаланмоқ лозим. Шунингдек, давлат қимматбаҳо қоғозларини молиявий бозорда жойлаштириш мақсадга мувофиқдир. Ақсинча, миллий пул бирлиги белгиларини зарб этувчи усқунани (станокни) ишга солмаслик керак

бюджет дефицитининг даражасини камайитириш ёки унга барҳам бериш учун, биринчи навбатда, иқтисодиётнинг ўзини “даволамоқ” лозим. Ақс ҳолда, ана шу мақсадга эришиш учун кўзда тутилган ҳар қандай тадбир, албатта, муваффақиятсизликка учрайди

Бюджет дефицитининг даражасини камайтириш ёки унга барҳам бериш борасидаги амалга оширилиши лозим бўлган чора-тадбирларнинг энг асосий йўналишлари

→ бюджет харажатларининг (маблағларининг) инвестицион йўналишини ўзгартириш, уларни энг кўп самара берадиган йўналишларга йўналтириш

→ хўжалик юритишнинг ўзига хос хусусиятларини ҳисобга олувчи молиявий имтиёз ва жазолардан кенг фойдаланиш

→ давлатдан молиялаштиришни ва давлат иқтисодиёти соҳасини қисқартириш, хорижий давлатларга ёрдам кўрсатишни кескин камайтириш

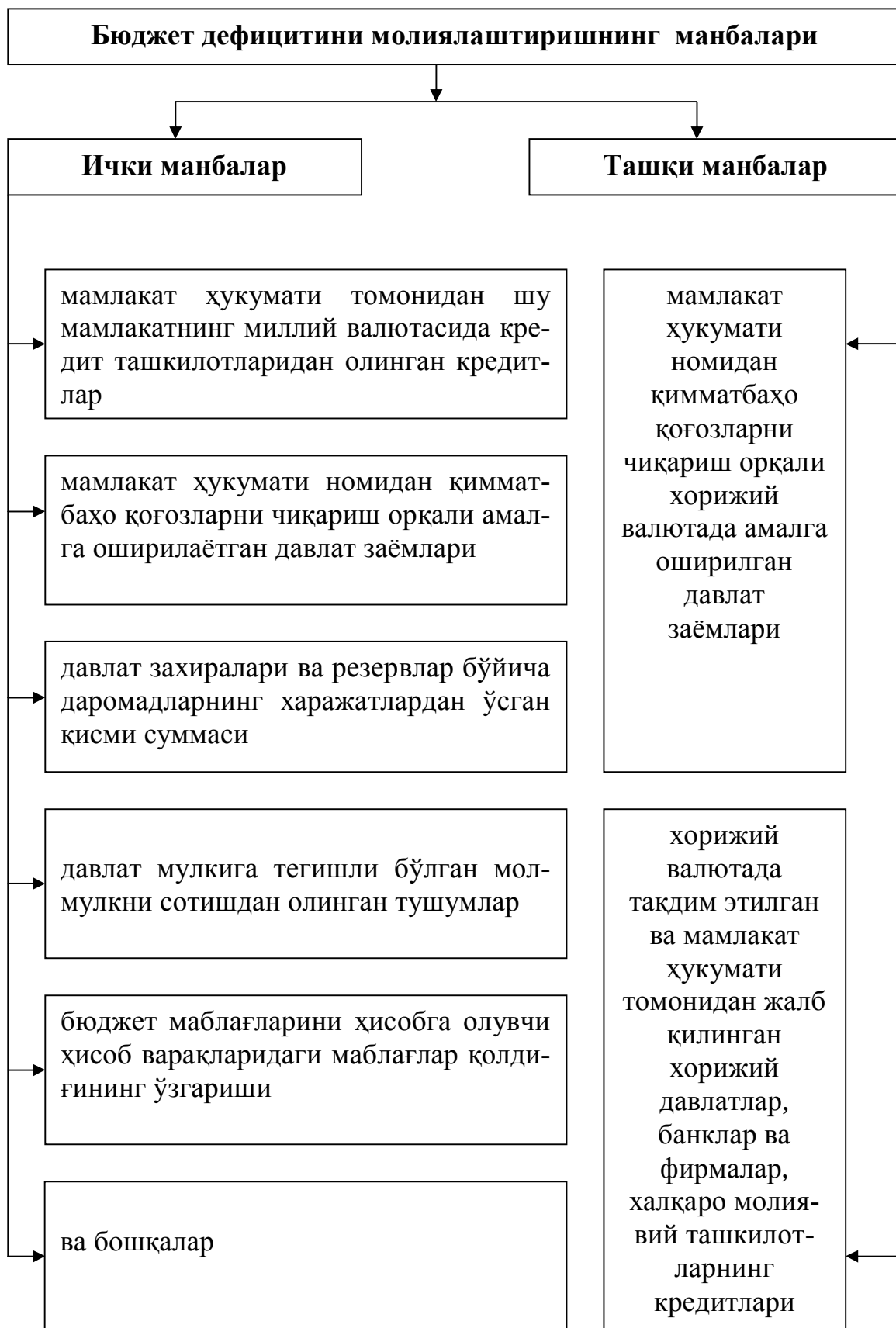
→ ҳарбий харажатларни қисқартириш

→ энг муҳим социал дастурларнигина молиялаштиришни сақлаб қолиш, йирик бюджет харажатларини талаб этувчи дастурларни қабул қилишни тўхтатиб туриш

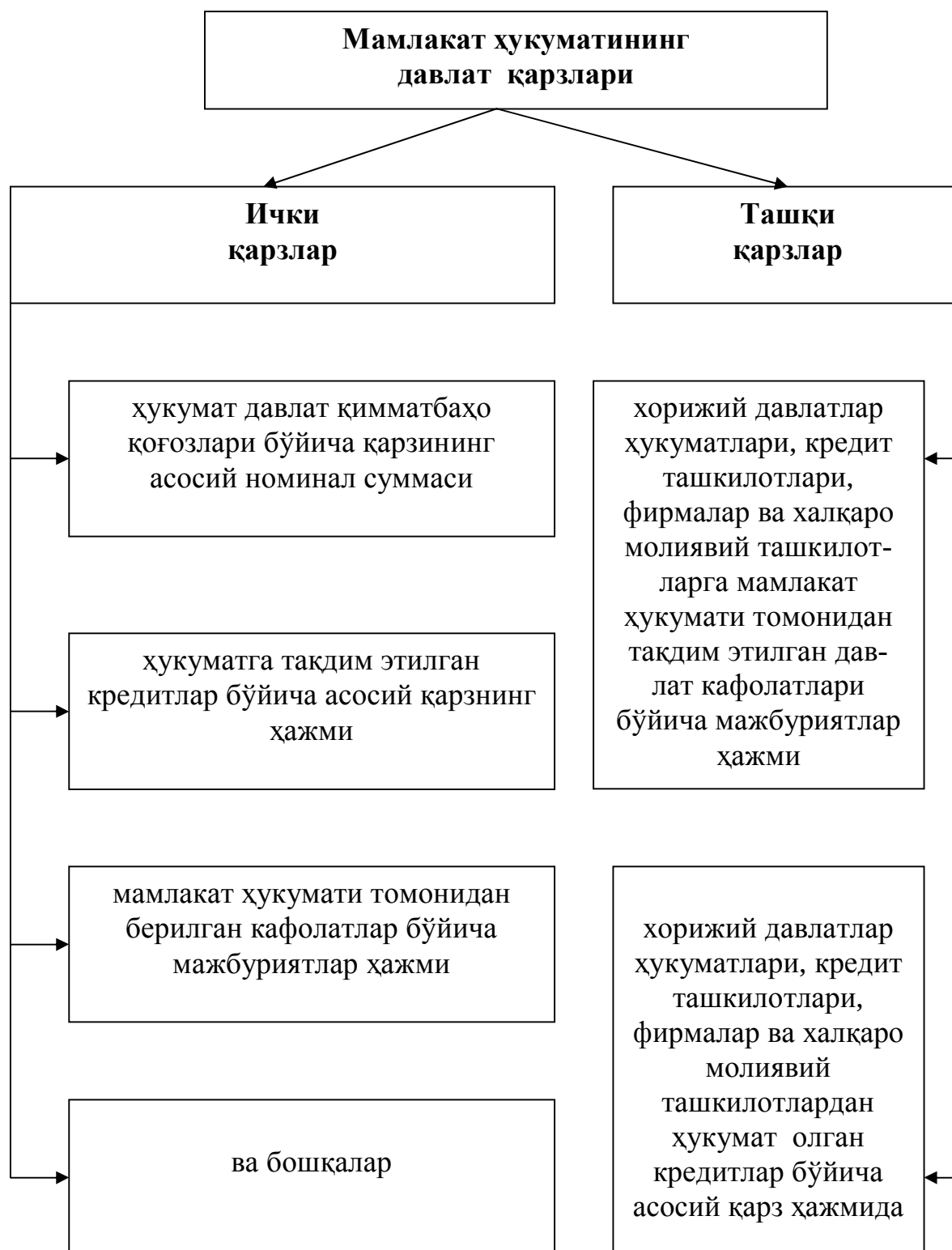
→ қарзларни давлат қимматбаҳо қоғозлари шаклида расмийлаштирмасдан туриб ҳукумат органларига кредит беришни Марказий банк учун тақиқлаб қўйиш

→ хорижий сармояларни жалб этиш

→ ва бошқалар

Баҳс-мунозара ёки назорат учун саволлар

- 1) Бюджет дефицити деб нима айтилади?
- 2) Бюджет дефицити вужудга келишининг энг умумий сабаблари нималардан иборат?
- 3) Бюджет дефицити вужудга келганда унга нисбатан стратегик ёндашув (стратегия) нималарга алоҳида эътибор беришни тақозо этади?
- 4) Бюджет дефицитининг даражасини камайтириш ёки унга барҳам бериш борасидаги амалга оширилиши лозим бўлган чоратадбирларнинг энг асосий йўналишлари нималардан иборат?
- 5) Бюджет дефицитини молиялаштиришнинг асосий манбаларига нималар киради?
- 6) Давлатнинг ички ва ташқи қарзлари дейилганда нималар тушунилади?
- 7) Давлат ички қарзларининг таркиби нималардан иборат бўлиши мумкин?
- 8) Давлат ташқи қарзларининг таркибига нималар киради?
- 9) Бюджет дефицитини молиялаштиришнинг барча манбалари қандай гуруҳлардан ташкил топади?
- 10) Бюджет дефицитини молиялаштиришнинг ички манбаларига нималар киради?
- 11) Бюджет дефицитини молиялаштиришнинг ташқи манбалари нималардан иборат?
- 12) Мамлакатнинг қарз мажбуриятлари қандай шаклларда бўлиши мумкин?
- 13) “Бюджет дефицити”, “Бюджет камомади”, “Бюджет тақчиллиги”, “Бюджет етишмовчилиги” ибораларининг маъно-мазмуну бир хилми?

Хулосалар

Ушбу қўлланмада баён этилганлардан бир неча хулосалар келиб чиқади. Уларнинг энг муҳим ва асосийлари қуйидагилардан иборат:

1. Ўзининг моҳиятига кўра Давлат бюджети мамлакат молия тизимининг таркибий қисмидан иборат бўлиб, шунга мос равишда у молия тизимига тегишли бўлган барча белги (хусусият)ларга эга ва унга тегишли бўлган барча функцияларни бажаради.

2. Давлат бюджетда, молия тизимининг бошқа бўлинмаларидан фарқли ўлароқ, икки тушунчанинг терминологик қўшилиши мавжуд: 1) бюджет – иқтисодий (молиявий) категория сифатида; 2) бюджет – мамлакатнинг асосий молиявий режаси сифатида.

3. Давлат бюджети дейилганда, энг аввало, икки тушунчанинг қўшилишини тушунмоқ керак: биринчиси давлат миқёсида ялпи ички (миллий) маҳсулотни тақсимлаш натижасида вужудга келадиган иқтисодий (молиявий) муносабатлар (иқтисодий категория) ва иккинчиси шу категориянинг намоён бўлиш шакли сифатида давлатнинг асосий молиявий режаси.

4. Ялпи ички (миллий) маҳсулотни Давлат бюджети орқали тақсимлаш, бир вақтнинг ўзида, ўзаро боғланган ва маълум даражада нисбатан мустақил ҳам бўлган уч босқичга эгадир: а) умумдавлат пул фондини шакллантириш (бюджет даромадлари); б) ҳудудий ва маълум мақсадларга мўлжалланган кўп сонли бюджет фондларини яратиш; в) бюджет фондидан фойдаланиш (бюджет харажатлари).

5. Давлат бюджетининг иқтисодий мазмуни деганда умумдавлат пул фондини шакллантириш, маблағларни бюджетлар ичида тақсимлаш ва субъектларни бюджетдан молиялаштириш натижасида вужудга келадиган, ўзаро боғланган тақсимлаш муносабатларининг бутун комплекси тушунилади.

6. Мамлакатнинг асосий молиявий режаси кўринишида қонуний расмийлаштирилган, давлат пул фондларини яратиш (шакллантириш) ва улардан фойдаланиш борасидаги иқтисодий (молиявий) муносабатлар мажмуига Давлат бюджети дейилади.

7. Давлат бюджети молиянинг таркибий қисми сифатида, унинг бошқа бўлинмалари сингари, икки хил функцияни бажаради: а) тақсимлаш; б) назорат.

8. Давлат бюджетининг тақсимлаш функцияси тақсимлашнинг кўп марталиги билан характерланади, у ижтимоий муносабатларнинг барча соҳаларида намоён бўлади, жамият томонидан иқтисодиёт, соғлиқни сақлаш, маориф, маданият, фан, санъат, муҳофаа ва аҳолининг турмуш тарзини яхшилашда ундан фойдаланилади.

9. Бюджетга объектив равишда хос бўлган назорат функцияси давлат томонидан фаолиятнинг барча соҳаларида кенг қўлланилади. Бюджетни режалаштириш жараёнларида ва бюджетни ижро этишда субъектлар фаолиятининг барча томонлари текширилиши ёки назорат қилиниши мумкин. Бундай назорат, одатда, қуйидаги мақсадларни кўзда тутаяди: а) давлат бюджетининг даромадларини ошириш учун пул маблағларини мобилизация (жалб) қилиш; б) маблағларни сарф этишда уларнинг қонунийлигини таъминлаш; в) молиявий (бюджет) механизм (и) орқали ишлаб чиқаришнинг самарадорлигини ошириш.

10. Давлат бюджетининг икки функциясидан фойдаланиш натижасида бюджет механизми вужудга келади. Бюджет механизми дейилганда, одатда, фақат молиявий ресурсларни давлатнинг қўлида аккумуляция қилиш ва уларни бюджет каналлари бўйича тақсимлашнинг амалдаги тизими назарда тутилмасдан, балки такрор ишлаб чиқаришнинг барча босқичларига бу жараённинг фаол таъсири ҳам тушунилади.

11. Давлат бюджетни мамлакатнинг молия тизимида марказий ўринни эгаллайди. Марказлаштирилган пул фондини шакллантириш орқали унинг ёрдамида катта ҳажмдаги молиявий ресурслар давлатнинг қўлида тўпланади ва улар умумдават эҳтиёжларини қондиришга сарф этилади. Давлат бюджетни умумдават манфаатларини инобатга олган ҳолда устувор йўналишлар учун молиявий ресурсларни концентрация қилишда асосий инструмент бўлиб хизмат қилади.

12. Давлат бюджетининг даромадлари мамлакат ялпи ички (миллий) маҳсулотини тақсимлаш ва қайта тақсимлаш умумий жараёнининг элементларидан бири бўлиб, улар оралик (транзит) характерга эга. Улар юридик ва жисмоний шахсларга тегишли бўлган даромадлар ва жамғармаларнинг бир қисмини бюджетга ўтказилиши натижасида вужудга келади. Бюджет даромадларининг моддий-буюмлашган мазмунини давлатнинг ихтиёрига бориб тушган пул маблағлари ташкил этади. Бу молиявий (бюджет) категориянинг намоён

бўлиш шакли бюджетга бориб тушувчи турли солиқлар, тўловлар, йиғимлар, божлар ва ажратмалардан иборат.

13. Давлат бюджетининг даромадлари ўзларининг манбаларига кўра, қуйидаги уч гуруҳга бўлинади: а) солиқли даромадлар; б) носолиқли даромадлар; в) тикланмайдиган (қайтарилмайдиган) тарзда ўтказиладиган пул маблағлари;

14. Давлат бюджетининг харажатлари умумий молиявий категория бўлган бюджетнинг кўринишларидан бири бўлиб, унга тегишли бўлган умумий хусусиятларга эгадир, яъни улар тақсимлаш характериға эга, ифодаланишнинг пул шаклиға хос, пул фондларининг амал қилиши билан боғланган ва давлат томонидан ташкил қилинади. Шу билан биргаликда Давлат бюджетининг харажатлари бир бутуннинг ўзига хос қисми бўлганлиги учун улар давлатнинг марказлаштирилган пул фондлари маблағларидан фойдаланиш ва тегишли фондларни шакллантириш билан боғлиқдир. Бу тақсимлаш муносабатларининг моддий-буюмлашган шакли турли соҳаларға йўналтириლაётган бюджет маблағларининг ҳаракатидан иборат.

15. Амалиётда бюджет даромадлари ва харажатларининг тенглигига ҳамма вақт ҳам эришилавермайди. Айрим ҳолларда бюджетнинг даромадлари унинг харажатларидан кўп бўлиши мумкин. Бундай бюджет профицитли бюджет дейилади. Аксинча, баъзи ҳолларда эса бюджетнинг харажатлари унинг даромадларидан кўпроқ бўлади. Шунга мувофиқ равишда бюджет харажатларининг бюджет даромадларидан кўп бўлишиға бюджет дефицити дейилади.

16. Бюджет дефицити вужудға келишининг энг умумий сабаблари қуйидагилардан иборат бўлиши мумкин: иқтисодиётни ривожлантириш учун йирик давлат капитал қуйилмаларини амалға оширишнинг зарурлиги; фавқулодда бўладиган ҳодисаларнинг мавжудлиги; иқтисодиётдаги таназзулли (кризисли) ҳолатлар, унинг емирилиши; молия-кредит алоқаларининг етарли даражада самарали эмаслиги; ҳукумат томонидан мамлакатдаги молиявий ҳолат устидан етарли даражада назорат қила олмаслик; ижтимоий ишлаб чиқаришнинг нисбатан паст даражада самарадорлиги; ташқи иқтисодий алоқаларнинг нисбатан кам натижалилиги; бюджет харажатларининг нооқилона таркибий тузилиши (структураси); мамлакат миқёсида мавжуд бўлмаган маблағлар ҳисобидан яшашға интилиш; йирик давлат инвестицияларини амалға ошириш амалиётининг мавжудлиги; ҳарбий харажатлар даражасининг нисбатан катталиги; ич-

ки реал имкониятни етарли даражада инобатга олмаган ҳолда бошқа мамлакатларга ёрдам берилиши; давлатга иқтисодиёт ва социал соҳани ривожлантиришга стимул сифатида фойдаланиш имконини бермайдиган ва етарли даражада самарали бўлмаган бюджет механизмининг мавжудлиги ва бошқа сабаблар.

17. Бюджет дефицитининг даражасини камайтириш ёки унга барҳам бериш борасидаги амалга оширилиши лозим бўлган чоратадбирларнинг энг асосий йўналишлари қуйидагилардан иборат: бюджет харажатларининг (маблағларининг) инвестицион йўналишини ўзгартириш, уларни энг кўп самара берадиган йўналишларга йўналтириш; хўжалик юритишнинг ўзига хос хусусиятларини ҳисобга олувчи молиявий имтиёз ва жазолардан кенг фойдаланиш; давлатдан молиялаштиришни ва давлат иқтисодиёти соҳасини қисқартириш, хорижий давлатларга ёрдам кўрсатишни кескин камайтириш; ҳарбий харажатларни қисқартириш; энг муҳим социал дастурларнигина молиялаштиришни сақлаб қолиш, йирик бюджет харажатларини талаб этувчи дастурларни қабул қилишни тўхтатиб туриш; қарзларни давлат қимматбаҳо қоғозлари шаклида расмийлаштирмасдан туриб ҳукумат органларига кредит беришни Марказий банк учун тақиқлаб қўйиш; хорижий сармояларни жалб этиш ва бошқалар.

18. Бюджет дефицитини молиялаштиришнинг барча манбаларини икки гуруҳга бўлиш қабул қилинган: а) ички манбалар; б) ташқи манбалар. Ички манбалари қуйидагилардан иборат: мамлакат ҳукумати томонидан шу мамлакатнинг миллий валютасида кредит ташкилотларидан олинган кредитлар; мамлакат ҳукумати номидан қимматбаҳо қоғозларни чиқариш орқали амалга оширилаётган давлат заёмлари; давлат мулкига тегишли бўлган мол-мулкни сотишдан олинган тушумлар; давлат захиралари ва резервлар бўйича даромадларнинг харажатлардан ўсган қисми суммаси; бюджет маблағларини ҳисобга олувчи ҳисоб варақларидаги маблағлар қолдиғининг ўзгариши ва бошқалар. Ташқи манбалари эса мамлакат ҳукумати номидан қимматбаҳо қоғозларни чиқариш орқали хорижий валютада амалга оширилган давлат заёмлари; хорижий валютада тақдим этилган ва мамлакат ҳукумати томонидан жалб қилинган хорижий давлатлар, банклар ва фирмалар, халқаро молиявий ташкилотларнинг кредитларидан иборат.

А д а б и ё т л а р

- 1) Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. – Т.: Ўзбекистон, 1992.
- 2) “Бюджет тизими тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикасининг Қонуни, 14 декабрь 2000 йил.
- 3) Ўзбекистон Республикаси Солиқ кодекси. – Т.: Ўзбекистон, 1997.
- 4) “2007 йилда Ўзбекистон Республикаси Давлат бюджетининг параметрлари ва асосий макроиктисодий кўрсаткичларнинг прогнози тўғрисида” Ўзбекистон Республикаси Президентининг ПП-532-сонли Қарори, 18 декабрь 2006 йил.
- 5) Абдуллаев Ё. А., Срожиддинова З. Х., Усипбаев Н. И. Государственные финансы Республики Узбекистан. Учебное пособие. – Т.: ТФИ, 2001.
- 6) Бабич А., Павлова Л. Государственные и муниципальные финансы: Учебник для вузов. – М.: Финансы: ЮНИТИ, 1999.
- 7) Бабич А., Павлова Л. Финансы. Денежное обращение. Кредит: Учебник. –М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2000.
- 8) Брюммерхофф Д. Государственные финансы: теория государственных финансов/ Пер. с нем. под ред. А.Кудрина, В.Дзгоева. Владикавказ: Пионер-Пресс, 2002.
- 9) Бушмин Е. В. Бюджет: процедуры и эффективность. – М.:Альтернатива-Евролинц, 2003.
- 10) Бюджетная система Российской Федерации: Учебник/Под ред. М.Романовского, О.Врублевской. – М.: Юрайт, 1999.
- 11) Вавилов А. Государственный долг: уроки кризиса и принципы управления. –М.: Городец-издат, 2001.
- 12) Дробозина Л.А. Общая теория финансов. – М.: Банки и биржи, 1999.
- 13) Орешин В.П. Государственное регулирование национальной экономики: Учебное пособие. –М.: Юрист, 1999.
- 14) Премчанд А. Управление государственными финансами. –Вашингтон: МВФ, 1994.

- 15) Пушкарева В. М. История финансовой мысли и политики налогов: Учебное пособие. – М.: Финансы и статистика, 2003.
- 16) Романовский М., Врублевская О., Сабанти Б. Финансы: Учебник для вузов. – М.: Юрайт, 2000.
- 17) Сабанти Б. Теория финансов: Учебное пособие. – М.: Менеджер, 1998.
- 18) Срожиддинова З. Х., Вахобов А. В., Сиддиков Ж. Р. Государственный бюджет Республики Узбекистан. Учебное пособие. – Т.: ТФИ, 2001.
- 19) Финансы: Учебник для вузов / Дробозина Л., Поляк Г., Константинова Ю. и др.; Под ред. Л. Дробозиной. – М.: Финансы: ЮНИТИ, 2000.
- 20) Шарифходжаев М. Ш., Срожиддинова З. Х., Туляганова Н. Б. Бюджетная политика Республики Узбекистан. Учебное пособие. – Т.: ТФИ, 2001.
- 21) Юлдашев З. Ю., Срожиддинова З. Х., Мирзаев У. А. Местные бюджеты. Учебное пособие. – Т.: ТФИ, 2001.
- 22) Янжул И. И. Основы начала финансовой науки: Учение о государственных доходах. – М.: Статус, 2002.

М У Н Д А Р И Ж А

Кириш	3
1-боб. Давлат бюджетининг моҳияти, функциялари ва аҳамияти.....	5
Мустақил ўзлаштириш учун чизмали материаллар	22
Баҳс-мунозара ёки назорат учун саволлар	23
2-боб. Давлат бюджетининг даромадлари.....	30
Мустақил ўзлаштириш учун чизмали материаллар.....	39
Баҳс-мунозара ёки назорат учун саволлар	44
3-боб. Давлат бюджетининг харажатлари.....	45
Мустақил ўзлаштириш учун чизмали материаллар	56
Баҳс-мунозара ёки назорат учун саволлар	63
4-боб. Бюджет дефицити ва уни молиялаштириш.....	64
Мустақил ўзлаштириш учун чизмали материаллар	69
Баҳс-мунозара ёки назорат учун саволлар	76
Хулосалар	77
Адабиётлар	81

Тоҳир Маликов
иқтисод фанлари доктори, профессор,
Низомиддин Ҳайдаров
иқтисод фанлари доктори, профессор

Давлат бюджети

ўқув қўлланма

Мухаррир **Л. Бахранов**
Компьютерда саҳифаловчи **Б. Гафурова**

**Босишга рухсат этилди 10.09.2007. Қоғоз бичими 30x42. Ҳисоб-
нашр табағи 5,25 б.т. Адади 200. Буюртма № 220**

**“IQTISOD–MOLIYA” нашриёти,
700084, Тошкент, Кичик ҳалқа йўли кўчаси, 7–уй**

**Тошкент Молия институти босмахонасида ризография усулида
чоп этилди.
700084, Тошкент, Кичик ҳалқа йўли кўчаси, 7-уй**